

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH BİLİM DALI

ANTİK YUNAN'DA TEK TANRI DÜŞÜNCESİ

ADEM AKDENİZ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN:
DOÇ. DR. MUAMMER ULUTÜRK

KONYA-2025

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH BİLİM DALI

ANTİK YUNAN'DA TEK TANRI DÜŞÜNCESİ

ADEM AKDENİZ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN:
DOÇ. DR. MUAMMER ULUTÜRK

KONYA-2025

BİLİMSEL ETİK SAYFASI

Öğrencinin	Adı Soyadı	ADEM AKDENİZ		
	Numarası	22810501915		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	TARİH ANABİLİM DALI / TARİH BİLİM DALI		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora		
Tezin Adı	ANTİK YUNAN'DA TEK TANRI DÜŞÜNCEİ			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

ADEM AKDENİZ

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	ADEM AKDENİZ			
	Numarası	22810501915			
		TARİH ANABİLİM DALI / TARİH BİLİM DALI			
	Programı	Tezli Lisans	Yüksek		X
		Doktora			
	Tez Danışmanı	DOÇ. DR. MUAMMER ULUTÜRK			
Tezin Adı	ANTİK YUNAN'DA TEK TANRI DÜŞÜNCESİ				

Antik Yunan düşüncesi, çok tanrılı bir inanç sistemiyle tanınsa da, derinliklerinde tek tanrılı düşünceye paralel bir dünya görüşünün de izlerini taşır. Thales'ten Plotinus'a kadar uzanan filozoflar, evrenin ardındaki tek bir ilahi prensip veya düzenleyici ilke fikri üzerinde durmuşlardır. Thales'in doğadaki çeşitliliği tek bir maddeyle, yani su ile açıklama çabası, evrensel bir düzenin varlığını ilk ortaya atan düşüncelerden biridir. Herakleitos'un "logos" kavramı, evrendeki değişim ve karşıtların birliğini yöneten ilahi bir yasayı işaret eder. Platon ve Aristoteles, çok tanrılı mitolojiden sıyrılarak, evrenin ardındaki "İyi" ya da "İlk Hareket Ettirici" gibi tek bir düzenleyici ilkeye vurgu yapmışlardır. Özellikle Plotinus, "Bir" kavramıyla evrendeki tüm varlıkların kaynağı ve en yüksek ilkesini tanımlayarak, tek tanrılı düşüncenin köklü bir felsefi temelini atmıştır. Bu düşünceler, Batı felsefesi ve teolojisinin gelişiminde kritik bir rol oynamışlardır. Sonuç olarak, Antik Yunan felsefesi, çok tanrılı inanç sisteminin ötesine geçen ve tek tanrılı düşüncenin erken biçimlerini barındıran zengin bir düşünsel miras sunmuştur.

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	ADEM AKDENİZ			
	Student Number	22810501915			
		DEPARTMENT OF HISTORY / DEPARTMENT OF HISTORY			
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X		
		Doctoral Degree			
	Supervisor	DOÇ. DR. MUAMMER ULUTÜRK			
Title of the Thesis/Dissertation	MONOTHEISTIC THOUGHT IN ANCIENT GREECE				

Although Ancient Greek thought is known for its polytheistic belief system, it also carries traces of a worldview parallel to monotheistic thought. Philosophers from Thales to Plotinus have focused on the idea of a single divine principle or governing order behind the universe. Thales' attempt to explain the diversity of nature through a single substance—water—is one of the earliest ideas to suggest the existence of a universal order. Heraclitus' concept of "logos" points to a divine law governing change and the unity of opposites in the universe. Plato and Aristotle, moving beyond polytheistic mythology, emphasized a single governing principle behind the universe, such as the "Good" or the "Prime Mover." Particularly, Plotinus laid a profound philosophical foundation for monotheistic thought by defining the "One" as the source and highest principle of all existence. These ideas played a crucial role in the development of Western philosophy and theology. In conclusion, Ancient Greek philosophy offers a rich intellectual legacy that transcends polytheism and contains early forms of monotheistic thought.

ÖN SÖZ

İnsanlık tarihinin engin dünyasında çok az dönem, Antik Yunan tarihi kadar önemli ve hayranlık uyandırıcı niteliktedir. Demokrasinin, felsefenin ve Batı medeniyetinin tarih sahnesine çıkışı olarak görülen bu dönem, bugün bile Batı dünyasının anlayışını şekillendirmeye devam eden çeşitli felsefi düşünce okullarının yeşermesinde rol oynamıştır.

Antik Yunan'da ortaya çıkan felsefi gelenekler arasında tek tanrıcı bakış açısı, felsefi söylemin zengin dokusunda kendine özgü ve ilgi çekici bir anlayış olarak karşımızda durmaktadır. Dönemin hâkim çok tanrılı inançlarından benzersiz bir ayrılığı temsil eden bu bakış açısı, tek ve yüce bir tanrı kavramının ve bunun insan varoluşu üzerindeki etkilerinin merak edilmesine yol açmıştır.

Bu çalışma, Antik Yunan felsefesindeki tek tanrıcı düşünceye odaklanarak, Antik Yunan düşüncesinin daha az araştırılmış bir yönüne ışık tutmaya çalışmaktadır. Bu dönemde yaşamış bazı filozoflar, Tek tanrıcı düşünce içinde faaliyet gösterdikleri entelektüel iklimi ve zamanlarının daha geniş felsefi söylemine yaptıkları önemli katkıları vurgulama çabasındadır.

Tanrıların antropomorfik tasvirlerini sivri bir dille eleştiren Ksenophanes'in esrarengiz “*tek-bir*”inden, Parmenides'in derin tefekkürlerine ve onun “*birleşik ilahi gerçeklik*” kavramına kadar bu tek tanrıcı filozoflar, ilahi olana dair yeni bir bakış açısı sunarak yoğun tartışmalara yol açmışlardır ve sonraki kuşak düşünürler üzerinde de silinemez bir iz bırakan felsefi pencereler oluşturmuşlardır.

Bu çalışma, Antik Yunan döneminde yaşamış filozoflar tarafından ortaya konan argümanları çözümleyerek bizi tanrısallığın doğası, insan varlığı ve metafiziğin incelikleri üzerine bir araştırma yapmak çabasındadır.

Bu araştırmanın yapılmasına öncülük ederek konunun seçilmesinde ve yazılmasında desteğini esirgemeyen kıymetli danışmanım Sayın Doç. Dr. Muammer ULUTÜRK'e en içten saygı ve teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca araştırmalarım

esnasında bana destek olan ve sürekli yanımda olduğunu hissettiren kıymetli eşim Hülya Akdeniz'e de teşekkürü bir borç bilirim.

ADEM AKDENİZ

Konya, 2025

KISALTMALAR

MÖ: Millattan önce

MS: Milattan sonra

vb.: ve benzeri

km: kilometre

çev.: Çeviren

S.: Sayfa

vd: ve diğerleri

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİK SAYFASI	i
ÖZET	ii
ABSTRACT.....	iii
ÖN SÖZ	iv
KISALTMALAR	vi
İÇİNDEKİLER	vii
GİRİŞ	1
1. Araştırma Konusu ve Problemi.....	4
2. Araştırma Konusuyla İlgili Kuramsal Çerçeve ve Konuyla İlgili Belli Başlı Araştırmalar	4
3. Araştırmanın Amacı.....	5
4. Araştırmanın Önemi.....	6
5. Yöntem	6

BİRİNCİ BÖLÜM

ANA HATLARIYLA İNANMANIN TARİHSEL SERÜVENİ.....	8
1. ANTİK İNANÇ SİSTEMLERİ.....	9
2. TARİHTE TEK TANRICI DÜŞÜNCENİN KÖKENLERİ	11
2.1. Eski Mısır	12
2.2. Eski Mezopotamya	13
2.3. Eski İsrail.....	14
2.4. Eski İran	14
2.5. Geç Antik Çağ (II. – VIII. yy arası).....	15
3. ANTİK YUNAN'DA DİN ANLAYIŞI, BAŞLICA TANRILAR VE TANRIÇALAR.....	15
3.1 Antik Yunan Panteonuna Kısa Bir Bakış	17

3.2. Yunan Mitolojisindeki Önemli Eserler	25
---	----

İKİNCİ BÖLÜM

ANTİK YUNAN'DA TEK TANRI DÜŞÜNCESİ	27
---	-----------

1. Thales (MÖ 624-546).....	27
2. Anaximandros (MÖ 610-546).....	31
3. Anaximenes (MÖ 585-525)	32
4. Anaxagoras (MÖ 500 - 428)	35
5. Herakleitos (MÖ 535-475).....	37
6. Parmenides (MÖ 515-450).....	38
7. Ksenophanes (MÖ 570 - 475).....	41
8. Pisagor (MÖ 570 - 495)	43
9. Zenon (MÖ 490-430).....	44
10. Empedokles (MÖ 490 - 430).....	46
11. Sokrates (MÖ 470-399).....	47
12. Platon (MÖ 427-347).....	49
13. Aristoteles (MÖ 384-322).....	52
14. Plotinus (MS 204-270).....	53
SONUÇ	55
KAYNAKÇA.....	57

GİRİŞ

Tarihte insan, içgüdüsel olarak hep bir yaratıcı arama ihtiyacı hissetmiştir. Bu durum, gerek arkeolojik çalışmalarda gerekse yazılı metinlerde sürekli karşımıza çıkmaktadır. Göbeklitepe, Karahantepe, Nevalı Çori, Gürcütepe ve Çatalhöyük gibi yurdumuz topraklarında yer alan ve insanlık tarihi açısından çok önemli bir yere sahip olan bu kült merkezlerinde yapılan kazılarda, dönemin insanların inanç sistemlerine ait birçok bulgu elde edilmiştir.

Göbeklitepe'deki kabartmalar, av sahneleri ve antropomorfik figürler dini ifadeler olarak yorumlanmaktadır. Karahantepe'de bulunan buluntular ve dini nitelikli figüratif temsiller, inanç sistemlerine dair önemli ipuçları sunmaktadır. Nevalı Çori'deki tapınak benzeri yapılar ve semboller, erken tarım toplumlarına ait izler taşımaktadır. Gürcütepe'deki dini temsiller ve semboller, MÖ 4. binyıla tarihlenen bir yerleşim alanının varlığını göstermektedir. Bu kazılar, insanlık tarihindeki dini inançları anlamamıza ve dönemin toplumlarının doğaya, dini figürlere ve çevrelerine olan bağlılıklarını görmemize yardımcı olmaktadır. Bu bağlamda dini inanç, arkeolojik bulgular aracılığıyla insanın tarihte en erken özgün eğilimlerinden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Çatalhöyük'teki duvar resimleri, heykeller ve bukranyumlar¹, dönemin insanların gözünde tam olarak neyi temsil ettiğini kesin bir şekilde bilemesek de bu buluntular, o insanların dünyayı nasıl algıladıklarını ve bu yeri açıklayan temel mitolojiye dair fikirlerini yansıtmaktadır. İnsanoğlu, ölümlü olduğunun farkına varıp anlam arayan bir varlık olarak, inanç dünyasının temellerini tarih öncesi dönemde çizdiği sembollere, heykellere ve kemiklere spiritüel anlamlar yükleyerek atmıştır. Çatalhöyük'ün sembolik dünyası, bu yerleşimin inanç fenomenini oluşturan temel göstergelerin başında gelmektedir.

İnsan, doğası gereği çıktığı inanç yolunda ilerlerken kendisine farklı yollar ve yöntemler geliştirmiştir. İnsanlığın inanç arayışı içerisinde çıktığı yollardan bir tanesi

---

¹ Sivanmış boğa kafatası.

de tek tanrı inancıdır. Bu inanç sistemi, tek bir tanrının varlığına ya da Tanrı'nın birliğine duyulan inanç olarak tanımlanır. Tek tanrıçılık, bu yönüyle çok tanrıçılıktan, çok tanrının varlığına olan inançtan, tanrının olmadığı inancı olan ateizmden ve bir tanrının veya tanrıların varlığının veya yokluğunun bilinmediği veya bilinmeyeceği inancı olan agnostisizmden ayrılmaktadır.

Antik Yunan'da bazı filozoflar tek tanrı düşüncesi çerçevesinde ve doğa felsefesi alanında çalışmalar yapmışlardır. Bu filozoflar, evrenin temelinde bulunan bir ilke veya unsur bulmaya çalışarak, doğanın nasıl işlediği ve nasıl anlaşılması gerektiği konusunda felsefi düşünceler geliştirmişlerdir.

Antik Yunan dönemi filozofları arasında en ünlü olanlarından biri Thales'tir. Thales, suyun evrenin temeli olduğunu iddia ederek, doğanın temelinde bulunan maddenin su olduğunu savunmuştur. Anaksimandros ise evrenin temelinde bulunan ilkenin sınırsızlık olduğunu öne sürmüştür. Bunun yanı sıra, Anaksimenes hava elementinin evrenin temeli olduğunu düşünmüştür. Bu filozoflar, evreni açıklamak için tek bir yaratıcıya dayanan dini bir inanç sistemine sahip değillerdi. Ancak, bazıları Tanrı veya tanrısal bir güç fikrini benimsemişlerdir. Örneğin, Pythagoras, evreni matematiksel bir düzen içinde açıklamaya çalışmış ve bu düzenin arkasında Tanrısal bir zekâ olduğunu düşünmüştür.

Tek tanrı düşüncesiyle sahip olabilecek filozoflar, genellikle Antik Yunan'da doğa felsefesi alanında çalışmalar yapmışlardır. Bu filozoflar, evrenin temelinde bulunan tek bir ilke veya unsur bulmaya çalışarak, doğanın nasıl işlediği ve nasıl anlaşılması gerektiği konusunda felsefi düşünceler geliştirmişler, bu filozoflar evrenin yaratılışında tek bir ilahi gücün olabileceğini düşünmüşlerdir.

Antik Yunan döneminde, Homeros'un kurguladığı ve aktardığı, insanın düşünsel evreninde var olan somut Tanrı düşüncesi, İlk Çağ filozoflarının ortaya çıkışıyla soyut Tanrı düşüncesi haline almıştır. Bu dönemde Tanrı, antropomorfist formdan çıkıp; soyut, her şeyin içinde olan, kâinatın kendisi olan, ezeli ve ebedi olan gibi her düşünürün kendine özgü normlarından oluşan bir forma dönüşmüştür.

Antik Yunan dönemi tek tanrıcı düşünceyi destekleyen filozoflarının en dikkate değerlerinden biri, MÖ 6. yüzyılda yaşamış olan Ksenophanes'tir. O, Yunan mitolojisindeki tanrıların antropomorfik tasvirini eleştirmiş, sonsuz ve ebedi olan tek bir Tanrı olduğunu savunmuştur. Ksenophanes, bu Tanrı'nın ölümlülerin işlerine karışmadığına ve dünyaya müdahale etmediğine inanmıştır.

Bir diğer tek tanrıcı düşünceye sahip filozof da MÖ 5. yüzyılda yaşamış olan Parmenides'tir. Tüm varlığın kaynağı olan tek, ebedi ve değişmeyen bir Tanrı'ya inanmıştır. Parmenides'in Tanrısı, insan anlayışının ötesindeydi ve hiçbir şekilde tanımlanamaz veya temsil edilemezdi.

Platon, *Timaios*'ta evrenin Demiurgos (Δημιουργός) olarak adlandırdığı ilahi bir zanaatkâr (yaratıcı) tarafından düzenlendiğini öne sürer. "*Yaratıcı, evreni düzensizlikten düzenliliğe yönelten akıllı bir ilkedir.*" (Platon, 2015; 29a-30c). Demiurgos, idealar dünyasındaki mükemmel formları rehber olarak evreni şekillendirir ve kaotik maddeye düzen getirir. Platon'a göre evrenin mükemmelliği ve düzeni, onun rastlantısal bir oluşum olmadığını, aksine bilinçli bir zihin tarafından şekillendirildiğini gösterir.

Platon'un öğrencisi olan Aristoteles, felsefesinde Tanrı düşüncesine de yer vermiştir. O, evrendeki hareket ve değişimin bir sebebi olması gerektiğini savunarak, tüm hareketin kaynağı olan 'ilk hareket ettirici' (ἡ ἀκίνητος κινουῦν) kavramını geliştirmiştir. Aristoteles'e göre bu varlık, kendisi hiçbir değişime uğramayan, fakat evrendeki her şeyi harekete geçiren bir ilk nedendir (Aristoteles, 2021; 385). Tanrı, yalnızca düşünmenin düşünmesi (νοήσεως νόησις) olarak var olur ve fiziksel dünya ile doğrudan bir etkileşime girmez. Bu nedenle Aristoteles'in Tanrı anlayışı, kişisel bir tanrıdan ziyade tamamen metafiziksel bir varlık olarak tasvir edilir.

Tek tanrıcı düşünce hakkındaki bu görüşlerin antik Yunan felsefesinde bütün olarak kabul edilmediğini ve diğer birçok filozofun birden fazla tanrının varlığına inanmaya devam ettiğini de belirtmek gerekir. Bununla birlikte, bu tek tanrıcı filozofların fikirleri daha sonraki Batı dini ve felsefi düşüncesini de etkilemiştir.

1. Araştırma Konusu ve Problemi

Çalışmanın konusu, Antik Yunan'da tek tanrı görüşüne sahip filozofların tespiti ve bu filozofların tanrı hakkındaki görüşlerinin incelenmesidir. Antik Yunan dönemi (M 756-146), felsefi düşüncenin zenginleştiği bir dönem olmuştur ve birçok önemli filozof bu zaman diliminde yaşamıştır. Bu çalışmada tek tanrı düşüncesine sahip olan filozoflar belirlenmiş ve onların bu düşünceleri ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır.

Çalışmamızda neden Antik Yunan döneminde tek tanrı düşüncesine sahip filozoflar ne çıkmaktadır? Bu düşüncenin toplumsal ve kültürel bağlamdaki rolü nedir? Bu filozoflar arasındaki farklılıklar nelerdir gibi sorulara cevaplar aranmaktadır. Bu soruların cevaplanması ile ilgili literatüre katkıda bulunmaya çalışılmıştır.

2. Araştırma Konusuyla İlgili Kuramsal ereve ve Konuyla İlgili Belli Başlı Araştırmalar

Tez konumuzla alakalı literatür taraması yapılmış, doğrudan konu ile alakalı sınırlı sayıda çalışma tespit edilebilmiştir. Bu nedenle tezin hedefi literatüre katkı sağlamaktır. Bu tez, antik Yunan düşünce tarihinde ne çıkan tek tanrı düşünceye odaklanmaktadır. Kuramsal ereve, antik Yunan düşünce geleneği içindeki tek tanrı anlayışının ne olduğunu anlamak amacıyla oluşturulmuştur. Tezde özellikle bu düşünceyi benimseyen filozofların eserlerine odaklanılarak, onların dünya görüşü ve argümanları ortaya koymaya çalışılmıştır.

Kaynaklar arasında, tek tanrı düşünceye sahip olabilecek filozofların metinleri incelenmiş ve bu düşünceyi nasıl formüle ettikleri detaylı bir şekilde analiz edilmeye çalışılmıştır. Özellikle Parmenides, Ksenophanes ve diğer tek tanrı düşünceyi benimseyen filozofların metinleri, bu çalışmanın temelini oluşturmuştur.

Bu çalışmada, tek tanrı düşüncesine yakın görüşler ileri süren Antik Yunan filozoflarının metinlerine odaklanılmış ve bunlar çalışmanın ikinci bölümünde detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Parmenides, *Doğa zerine* (Peri Physeos) adlı eserinde "*Varlık vardır, yokluk yoktur*" (Parmenides, 2022; 67) düşüncesiyle ezeli ve ebedi bir

varlığı savunarak tek tanrıci düşünceye yaklaşan fikirler içerir. Bu metinden doğrudan alıntılar yapılarak varlık birliği ve değişmezliği üzerindeki görüşleri analiz edilmiştir. Ksenophanes'in günümüze ulaşan fragmanları ise politeizme yönelik eleştirileri ve evrensel, ezeli bir tanrı düşüncesini içermektedir. Özellikle, "*Tanrı birdir; ne bedence ne de düşünce bakımından ölümlülere benzer*" (Ksenophanes, 2022; 33) şeklindeki ifadeleri, onun tek tanrıcilık anlayışını yansıtmaktadır. Bu fragmanlar, Ksenophanes'in görüşlerinin detaylandırılması için temel kaynak olarak kullanılmıştır.

Bu filozofların eserlerinden yapılan alıntılar ve analizler, çalışmanın ikinci bölümünde şu kapsamda sunulmuştur: Parmenides'in varlık anlayışı ve tek tanrı düşüncesi, Ksenophanes'in politeizme eleştirisi ve evrensel tanrı düşüncesi, Platon ve Aristoteles'te ilahi düzen ve ilk ilke anlayışı. Bu çalışma, tarihsel bağlamda daha önce yeterince irdelenmeyen bu konuya katkı sağlamayı hedeflemektedir.

3. Araştırmanın Amacı

Bu çalışma, Antik Yunan filozofları arasında tek tanrı düşüncesine sahip olanları belirlemeyi ve bu filozofların ilgili görüşleri nasıl gerekçelendirdiklerini anlamayı amaçlamaktadır. Temel hedef, Antik Yunan düşünce geleneği içinde genellikle çoktanrılı sistemlerin hakim olduğu bir ortamda, tek tanrıci düşünceye sahip olabilecek filozofları belirlemek ve onların bu düşünce sistemini nasıl savduklarını ortaya koymaktır.

Bu çalışmanın öncelikli hedefi literatürde henüz kapsamlı bir şekilde ele alınmamış olan bu konuya odaklanarak, Antik Yunan düşünce tarihindeki tek tanrı inancına sahip filozofları gün yüzüne çıkarmaktır. Antik Yunan filozoflarının tek tanrı inancına nasıl ulaştıklarını ve bu inançlarını ne tür argümanlarla desteklediklerini anlamak, Antik Yunan düşünce tarihi ve felsefi gelişimine dair bazı detayların ortaya çıkmasına neden olacaktır. Bu noktada, ilgili filozofların eserlerine dayanarak, onların düşünsel evrimlerini ve bu evrimlerin toplumsal, kültürel bağlamdaki etkilerini anlamak da önemlidir.

Antik Yunan düşüncesinde tek tanrıcilık üzerine daha önce yapılan çalışmalarda genellikle filozofların tanrı düşüncesi, metafizik sistemleri ve kozmolojik

yaklaşımları ele alınmıştır. Werner Jaeger, Platon ve Aristoteles'in tanrı anlayışlarını incelemiştir; John M. Rist ve Gerd Van Riel gibi araştırmacılar, Stoacı ve Yeni Platoncu düşünürlerin ilahi akıl ve kozmik düzen kavramlarını tartışmıştır. Bununla birlikte, bu çalışmalar çoğunlukla genel bir çerçevede politeizme veya belirli filozofların metafizik görüşlerine odaklanmıştır; tek tanrıcılık konusunu doğrudan ve sistematik bir şekilde ele alan sınırlı sayıda çalışma yapılmıştır. Bu bağlamda, Antik Yunan'da tek tanrıcı düşüncenin, politeistik bir kültürel ortamda nasıl ortaya çıktığı ve hangi filozofların bu düşünceyi savunduğu konusu dikkat çekmektedir.

Bu çalışmanın amacı, söz konusu filozofların tek tanrıcı düşünce ile ilişkili görüşlerini detaylı bir şekilde analiz ederek, tek tanrıcı düşünceyi Antik Yunan tarihi içerisinde özel bir başlık altında ele alarak, mevcut literatüre katkı sağlamayı amaçlamıştır.

4. Araştırmanın Önemi

Antik Yunan filozoflarının farklı zaman dilimlerindeki tanrı, âlem ve yaratılış konularındaki çeşitli görüşlerini göz önüne almak gerekmektedir. Bu filozoflar, kozmoloji, teoloji ve metafizik gibi konularda çeşitli düşünceleri benimsemiş ve bu düşünceleri eserlerinde açıklamışlardır.

Tek tanrı inancını benimseyen filozofların düşüncelerini anlamak, bu düşünce geleneğinin evrimini ve toplumsal etkilerini kavramak açısından önemlidir. Ayrıca, bu filozofların görüşleri, Antik Yunan düşüncesinin genel yapısını daha iyi anlamamıza ve değerlendirmemize yardımcı olabilir.

5. Yöntem

Bu araştırma, temel olarak analitik bir yöntemi benimsemekte olup, Antik Yunan filozoflarının görüşlerini nasıl savduklarını anlamak amacıyla içerik analizi kullanılmıştır. İlk olarak, yazılı materyaller belirlenen kriterlere göre seçilmiş ve bu materyaller parça parça incelenmiştir. Bu aşamada, filozofların eserlerinden alınan alıntılar ve literatürdeki araştırma eserleri ve diğer ana kaynaklar kullanılmıştır.

Ayrıca, iç tenkit kullanılarak, elde edilen sonuçlar değerlendirilmiştir ve bu değerlendirme, tezin yazım sürecine rehberlik etmiştir. Bu yöntem, Antik Yunan düşünce tarihine ilişkin yeni bir bakış açısı sunma amacına hizmet etmiş ve çalışmanın bilimsel sürecini adım adım ortaya koymuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

ANA HATLARIYLA İNANMANIN TARİHSEL SERÜVENİ

İnanmanın tarihsel serüvenini, insanlık tarihi boyunca dini ve manevi inançların araştırılması ve geliştirilmesi ile ilgili bir yol haritası gibi düşünülebiliriz. İnanç sistemleri, toplumların, kültürleri ve bireysel yaşamlarında önemli bir rol oynamıştır. Derin ve otantik bir bilincin kazanılması, kutsalın keşfi ile iç içe geçmiştir. "Kutsal" insan bilincinin evriminde yalnızca bir aşama olmaktan ziyade, onun ayrılmaz bir bileşeni oluşturur. İnsan kültürünün en ilkel aşamalarında insan olarak yaşama eyleminin kendisi, dini bir öneme sahiptir. Özünde, insan olmak ve insan olarak yaşamak dini bir girişimde bulunmaktır (Eliade, 2003: 11). İnsanlar kendileri için tanrılar belirlemiş, çeşitli ritüeller oluşturmuş ve ibadet yerleri olarak tapınaklar inşa etmişlerdir. Bununla birlikte tarih öncesi toplumlar ile kutsal arasındaki bağlantıya ilişkin ortak bir anlayışa varmak hâlâ güçtür. Genel olarak, bu karmaşık ilişkiyi açıklamak için manevi yaşam, dini inanç, ritüel, sembolizm, mit ve kült gibi terimler kullanılmaktadır (Özalp, 2016: 62). Adanmışlık pratikleri için inşa edilmiş tapınaklara dünyanın her köşesinde rastlamak mümkündür.

Göbeklitepe arkeologlara göre insanlığın en eski tapınaklarından birisidir. Tarihin kadim ve mistik şehirlerinden birisi olan Urfa'ya 12 km uzaklıkta bulunmaktadır. Göbeklitepe'yi keşfeden kişi Alman arkeolog Klaus Schmidt'dir. Schmidt'e göre bu bölge biliniyordu fakat tanınmıyordu. Kazı bölgesi en yüksek tepenin doruğunda etrafa hâkim bir noktadadır. Schmidt, 1995 yılında kazılara başlamış ve verimli sonuçlar elde etmiştir. Schmidt, bölgede üstü açık konutsal amacı olmayan yapılar keşfetmiş, konutsal bir nitelik taşımayan bu yapıların dini ve ayinsel amaç taşıdığını söylemektedir. Karbon 14 yöntemi ile yapılan incelemeler, yapıların 12 bin yıl (MÖ 9-10 bin) öncesine ait olduğunu göstermektedir (Schmidt, 2007: 102).

Göbeklitepe gibi henüz yazın dilinin tam olarak gelişmediği bir dönemde insanların inanç, duygu ve düşüncelerini dışa vurmanın ve başkalarına ifade etmenin en temel unsuru şüphesiz sembolizm olmuştur. Bu insanlar sembollere kodladıkları

bilgi ve anlamı gündelik hayatta tecrübe etmiş ve sonraki kuşaklara aktarmışlardır. Bu bağlamda sembol, anlamın ruhunu taşımaktadır (Özalp, 2016: 67).

Göbeklitepe, Karahantepe, Nevali Çori, Gürcütepe ve Çatalhöyük gibi yurdumuz topraklarında yer alan bu kült merkezleri, hem insanlık hem de inanç tarihi açısından çok önemli bir yere sahiptir. Fakat antik çağa ait asıl belirleyici olan kazı çalışmaları Göbeklitepe mevkiinde yapılmaktadır. Yapılan kazılarda insanlık ve uygarlık tarihinin doğru varsayılan tüm kuramlarını değiştirecek veriler bulunmuştur. Elde edilen veriler insanoğlunun sahip olduğu bilgi ve inanç geleneğinin yeniden yazılmasını gerektirecek niteliktedir. Çünkü arkeolojiye göre, 12 bin yıl önce yani Neolitik çağ (Yeni Taş devri) döneminde insanların, henüz çanak çömlek yapamadığı, fırınlama bilgisinin olmadığı avcılık ve toplayıcılık ile yaşamını sürdürdüğü iddia edilmekteydi. Oysa kazı verileri durumun hiç de öyle olmadığını göstermiştir (Özalp, 2016: 61).

İnanmanın serüveni, bireylerin ve toplumların inanç, maneviyat ve felsefi sorgulamaların karmaşıklıklarında gezerek devam eden bir yolculuktur. Keşfetmeyi, kişisel deneyimleri, entelektüel katılımı ve inanç sistemlerinin zaman içinde sürekli gelişimini kapsamaktadır. Bu serüveni tarihsel açıdan genel hatlarıyla şu şekilde özetleyebiliriz.

1. ANTİK İNANÇ SİSTEMLERİ

Antik çağlar boyunca çeşitli medeniyetler kendi inanç sistemlerini ve mitlerini geliştirmişlerdir. Eski Mısır, Mezopotamya, Antik Yunan ve Roma'nın çok tanrılı dinlerinin yanı sıra eski Hindistan'daki Hinduizm ve Budizm'in ilk biçimleri bunlara örnek olarak verilebilir. Bu inanç sistemleri, söz konusu uygarlıkların kültürlerinin, toplumlarının ve dünya görüşlerinin şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır.

Eski Mısır uygarlığının yapısının şekillenmesinde en büyük rolü, başından itibaren din ve özellikle de firavunların tanrı olduğu dogması oynamıştır. Bu dogma, firavunların hem siyasi hem de dini otoriteyi elinde tutmasını sağlamış ve halkın onlara itaat etmesini kolaylaştırmıştır. Ayrıca, firavunların tanrı olduğuna inanılması, onların ölümsüz oldukları ve öldükten sonra da yaşamaya devam ettikleri anlamına

gelmekteydi. Bu nedenle, firavunlar için görkemli mezarlar ve piramitler inşa edilmiştir. Firavunların tanrısallığı dogması, Eski Mısır sanatında da kendini göstermiştir. Firavunlar, tanrılarla aynı özelliklere sahip olarak resmedilmiş ve heykelleri yapılmıştır. Firavunların tanrısallığı dogması, Eski Mısır tarihinde bazı değişimlere de yol açmıştır. Tüm bunların dışında 18. Hanedanlık döneminde firavun Akhenaton, tek tanrılı bir dini inanca sahip olmuş ve kendisini bu tanrı (*Aton*)nın tek temsilcisi ilan etmiştir. Ancak, bu girişim tapınak rahiplerinin gücünü kırmış, kraliyet ailesinin halk üzerindeki etkisini azaltmıştır. Bu sebeple Akhenaton dinsizlikle suçlanmış, halk Akhenaton'a karşı kışkırtılmıştır. Akhenaton'un ölümünden sonra ise eski çok tanrılı din hayatı tekrar yerine getirilmiştir (Wilkinson, 2010: 73).

Sümerler, Babilliler ve Asurlular da dâhil olmak üzere Mezopotamya medeniyetleri karmaşık bir tanrı ve tanrıça panteonuna sahipti. Başlıca tanrılar arasında Enlil (rüzgâr ve fırtına tanrısı), Marduk (Babil'in baş tanrısı) ve İştâr (aşk ve savaş tanrıçası) bulunmaktadır. Mitolojileri genellikle dünyanın yaratılışı, "*Gilgamiş Destanı*" gibi destansı hikâyeler ve tanrılar ile insanlar arasındaki ilişkiler etrafında dönmüştür. Mitoloji yaratılış, ölümden sonraki yaşam ve tanrılar ile efsanevi varlıklar arasındaki mücadele hakkında hikâyeler içermektedir (Gezgin, 2022: 124).

Antik Yunanlılar ve Romalılar, her biri farklı kişiliklere ve etki alanlarına sahip çok çeşitli tanrı ve tanrıçalara inanmışlardır. Yunan mitolojisinde Zeus (tanrıların kralı), Athena (bilgelik tanrıçası) ve Poseidon (deniz tanrısı) gibi tanrılar medeniyetin merkezi figürleri olarak kabul edilmiştir. Bu tanrılara, insanların günlük yaşamlarını ve doğa olaylarını etkiledikleri inancıyla tapılırdı. Örneğin, Poseidon'un denizlerin dengesi üzerindeki etkisi ve Athena'nın bilgelik ve stratejideki rolü insanların günlük yaşamlarında önemli bir yere sahipti (Smith, 2010: 135).

Benzer şekilde, Roma mitolojisi de çok sayıda tanrı ve tanrıça içermekteydi. Jüpiter (tanrıların babası), Juno (evlilik ve aile tanrıçası) ve Neptün (deniz tanrısı) gibi figürler Roma kültürünün temel taşlarıydı. Roma mitolojisi genellikle Yunan mitolojisinin etkisi altında gelişmiş, ancak kendi kültürel unsurlarını da içermekteydi. Örneğin, Jüpiter'in Roma'nın koruyucusu olarak tanınması ve Juno'nun aile bağlarına yaptığı vurgu Roma toplumunun değerlerini yansıtıyordu (Smith, 2010: 137).

Her iki medeniyetin mitolojileri doğa olaylarını, insan duygularını ve dünyanın kökenlerini açıklamak için kullanılmıştır. Bu inanç sistemleri insanların çevrelerine ve yaşamlarına anlam vermelerine yardımcı olmuştur. Ayrıca bu mitolojilerin sanat, edebiyat ve felsefe gibi alanlar üzerinde de büyük etkisi olmuş ve kültürel mirasın önemli bir parçası haline gelmiştir.

Eski Hint medeniyeti, Hinduizm ve Budizm'in doğduğu yer olarak önemli bir rol oynamıştır. Hinduizm, çok çeşitli tanrıları, ritüelleri ve dini uygulamaları bünyesinde barındırarak Hindistan'ın kültürel dokusuna derinlemesine işlemiştir. Başlıca tanrılar arasında Brahma (yaratıcı), Vişnu (koruyucu) ve Şiva (yok edici) bulunur. Bu tanrılar, kozmik düzenin temel taşları olarak kabul edilmiş ve onlara insanların yaşamlarını yönlendiren evrensel güçler olarak tapınılmıştır (Dutt, 1982: 46).

Öte yandan, Siddhartha Gautama tarafından kurulan Budizm, aydınlanma ve acı döngüsünden (samsara) kurtulma yolunu vurgulamıştır. Budizm, yaşamın temel gerçekliğini anlama, içsel huzura ulaşma ve nihai özgürleşmeyi hedefler. Bu inanç sistemi, Hindistan'ın dini ve felsefi mirasında önemli bir yer işgal etmiş ve daha sonraki dönemlerde Asya'nın geneline yayılmıştır (Dutt, 1982: 47).

Bütün bu uygarlıkların mitolojileri günlük yaşamla iç içe geçmiş, sanatı, edebiyatı, ritüelleri ve toplumsal normları etkilemiştir. Mitik hikâyeler genellikle doğa olaylarını açıklamak, sosyal hiyerarşileri haklı çıkarmak ve ahlaki dersler vermek için kullanılmıştır. Belirli tanrılar ve hikâyeler farklılık gösterse de, bu uygarlıklar arasındaki ortak nokta, çevrelerindeki dünyayı anlamlandırmak ve ilahi olanla bağlantı kurmak için mitolojiyi kullanmış olmalarıdır.

2. TARİHTE TEK TANRICI DÜŞÜNCENİN KÖKENLERİ

Tek tanrıci düşüncenin ortaya çıkışı, tek bir yüce tanrıya ibadet ve inanca odaklanarak ilahi olanın temelden yeniden tasarlanmasını temsil etmektedir. Birden fazla tanrı ve tanrıçaya tapınmaktan uzaklaşılması, geleneksel dini sistemlere meydan okumuş ve önemli entelektüel ve ruhani gelişmelere yol açmıştır. Antik çağlarda ise tektanrıcılığın ortaya çıkışı, ortaya çıktığı toplumlarda ve kültürlerde önemli

dönüşümlere yol açmıştır. Bu geçişin kesin kökenleri ve mekanizmaları bilimsel tartışmalara konu olmaya devam etse de, çeşitli bölgelerde tek tanrılı inançların ortaya çıkmasında etkili faktörler olarak birkaç önemli gelişmeyi şu şekilde sıralayabiliriz:

2.1. Eski Mısır

Kadim bir medeniyet olan Mısır, antik dönemde Batı henüz şekillenmemişken çok ileri bir düzeye gelmiştir. Özellikle matematik, astronomi ve tıp alanında kendini geliştiren Mısır'ın yöneticileri olan firavunlar, kendilerini Tanrı-Kral olarak görmüşlerdir. Tarihi MÖ 3000'li yıllara uzanan Nil Nehri'nin Afrika'ya bir armağanı olan bu gelişmiş medeniyet, çağının çok ötesinde işlere imza atmıştır. Firavunlar yöneticiliklerini meşrulaştırmak için kendilerini bir tanrıya adanmışlardır. Nitekim IV. Amonhotep diğer bir ismiyle Akhenaton, atalarının çok tanrılı inancını reddederek kendisini Tanrı "Aton"a adanmıştır (Shaw, 2003; 49).

Akhenaton, Mısır'ın Yeni Krallık döneminde (MÖ 18. yüzyıl) hüküm süren ve döneminin en dikkat çeken firavunlarından birisidir. Aslında IV. Amonhotep olarak bilinen Akhenaton, hükümdarlık döneminde kendisini "Aton'un Hizmetçisi" olarak adlandırmıştır. Mısır tarihi içinde "Aton Dönemi" olarak anılan dönemi başlatmıştır. Akhenaton, geleneksel çok tanrılı inancı reddederek, yalnızca güneş tanrısı Aton'a olan bir tek tanrılı inanca sahipti. Bu, döneminin dini anlayışlarına karşı radikal bir ayrışma olarak kabul edilir. Aton'u sembolize eden bir disk şekli, bu dönemin sanatında ve yazılı eserlerinde sıkça kullanılmıştır. Bu sembol, Akhenaton'un tek tanrılı inancını vurgulamak için sarf ettiği çabalardan birisidir. Akhenaton'un hükümdarlığı sırasında, başkent Teb'in yerine Amarna şehri başkent olarak ilan edilmiştir. Bu dönem, "Amarna Dönemi" olarak adlandırılmıştır. Sanat, mimari ve kültürel ifade bu dönemde önemli değişiklikler geçirmiştir. Akhenaton'un eşi olan Kraliçe Nefertiti, Mısır'ın en ünlü kraliçelerinden birisidir. Sanat tarihindeki en ikonik portrelerden biri, Nefertiti'nin büyük olasılıkla Akhenaton'un hükümdarlığı döneminde yapılmıştır. Akhenaton'un dini reformları, onun hükümdarlığı döneminde önemli bir etki yaratmıştır. Ancak, bu reformlar sonrasında geleneksel çok tanrılı inançlara geri dönülmesi, Akhenaton'un dönemini sona erdirmiştir. Sonrasında, Mısır toplumu bu dönemi hızla unutarak eski inançlarına dönmüştür. Akhenaton'un hükümdarlığı, Mısır tarihinde önemli bir dönüm

noktası olmuş ve onun dini reformları, hem Mısır'ı hem de dünya tarihindeki dini ve kültürel gelişmeleri etkilemiştir (Eliade, 2003: 134).

2.2. Eski Mezopotamya

Mezopotamya bağlamında, tekil bir yüce tanrı anlayışı aşamalı olarak gelişmiştir. Bazı araştırmacılara göre, Asurluların ulusal tanrısı olarak görülen tanrı Aşur, diğer tüm tanrıların güçlerini Aşur'dan aldığı inancıyla tek tanrılı bir figüre dönüşmüştür. Bu, tek bir baskın tanrıyı tanırken diğer tanrıların varlığını kabul eden henoteizmin erken bir tezahürü olarak yorumlanabilir.²

Mezopotamya, Fırat ve Dicle nehirleri arasında yer alan eski bir bölgedir. Bu bölgede, Sümerler, Akadlar, Babilliler, Asurlular ve diğerleri gibi çeşitli uygarlıklar gelişmiştir. Bu uygarlıkların hepsi, çok tanrılı bir din benimsemiş, sayısız tanrı ve tanrıçaya tapmışlardır. Tanrılar, doğanın, yaşamın, kozmosun ve insan faaliyetlerinin çeşitli yönlerini temsil etmekteydiler. Ayrıca, tanrılar arasında da bir hiyerarşi vardı. Bazı tanrılar, diğerlerinden daha güçlü ve önemliydi. Bazı tanrılar da belirli şehirlerin veya bölgelerin koruyucu tanrıları olarak kabul ediliyordu (Kramer, 2002: 169).

Mezopotamya medeniyetlerinin zengin mitolojisi, An veya Anu gibi gökyüzü tanrılarından Enlil'e, rüzgâr ve fırtına tanrısına, Enki veya Ea'ya, bilgelik ve su tanrısına kadar geniş bir panopli³ içerir. Enlil, güçlü bir ilah olarak kabul edilirken, Enki bilgelik ve suyun koruyucusu olarak tanımlanır. Ninhursag veya Ki, toprak ve doğum tanrıçası olarak An'ın eşi ve insanlara yardım eden "anne" olarak anılmaktadır. Nanna veya Sin, ay tanrısı ve zamanın efendisi olarak Ur şehrinin koruyucu tanrısıdır. Utu veya Shamash, güneş tanrısı ve adaletin efendisi olarak Sippar şehrinin koruyucu tanrısıdır. İnanna veya İştâr, aşk, güzellik, savaş ve cinsellik tanrıçası olarak bilinir ve Uruk şehrinin koruyucu tanrıçasıdır. Marduk, Babil'in baş tanrısı olarak Enuma Eliş destanına göre dünyayı yarattığına inanılan bir ilahdır. Ashur, Asur'un baş tanrısı ve

² Henoteizm: Çok tanrının varlığını (politeizm) kabul edip, onların arasından bir tanrıya (monoteizm) tapmaktır. Türkçe'deki karşılığı Bir Tanrıçılık olarak kullanılmaktadır. Henoteizm, din ve felsefede, Max Müller tarafından çıkarılmıştır. Bir tanrıya bağlanırken diğer tanrıların varlığını da kabullenmeyi tanımlar.

³ Panopli: Bir bütünün tüm parçalarını kapsayan geniş bir yelpaze ya da koleksiyon anlamına gelir. Bu bağlamda, Mezopotamya mitolojisindeki çeşitli tanrı ve tanrıçaları ifade eder.

savaşın efendisi olarak, İnanna'nın eşi ve Asur şehrinin koruyucu tanrısı olarak saygı görmektedir. Nabu, bilgi, yazma ve kehanet tanrısı olarak bilinir ve Marduk'un oğlu, Tashmetum'un eşi olarak Borsippa şehrinin koruyucu tanrısıdır.

Mezopotamya medeniyetleri zengin bir mitolojiye sahipti. Mitolojileri genellikle dünyanın yaratılışı, “*Gilgamiş Destanı*” gibi destansı hikâyeler ve tanrılar ile insanlar arasındaki ilişkiler etrafında dönmüştür. Mitoloji, yaratılış, ölümden sonraki yaşam ve tanrılar ile efsanevi varlıklar arasındaki mücadele hakkında hikâyeler içermektedir (Gezgin, 2022: 137).

2.3. Eski İsrail

Eski İsrail'de tek tanrıcılığın ortaya çıkışı bilimsel araştırmalar açısından büyük önem taşımaktadır. Kutsal Kitap anlatılarına göre, İbrani halkı çok tanrıcılıktan tek tanrıcılığa kademeli bir geçiş geçirmiş ve sonunda Yahve'ye tek ilah olarak tapınmıştır. Bu dönüşümün, peygamberlerin getirdiği dini reformlar ve komşu kültürlerle etkileşimler de dâhil olmak üzere çeşitli faktörlerden etkilenerek birkaç yüzyıl boyunca gerçekleştiğine inanılmaktadır. Eski İsrâil dini, sistemli ve resmî bir dinden ziyade İsrâiloğulları arasında uygulanan farklı inanç ve ibadet biçimlerini, özellikle de ikinci mâbed döneminde resmî inanç haline gelen Yahve tapınmasını belirtmektedir (Gürkan, 2013: 227).

2.4. Eski İran

Eski İran'da (bugünkü İran) ortaya çıkan Zerdüştlük, en eski gelişmiş tek tanrı dinlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Zerdüştlük, İranlı peygamber Zerdüş'ten ya da Zoroaster tarafından MÖ 6. yüzyıl civarında kurulan bir din olarak bilinmektedir. Ahura Mazda adındaki yüce tanrının evreni yaratma, iyiliği destekleme ve kötülükle mücadele amacını temel alan bu öğretiler, İran kültürünü önemli ölçüde etkilemiştir. Bu temel inanç, Ahura Mazda ile Angra Mainyu adlı kötülük tanrısı arasındaki süregelen mücadeleyi vurgular ve insanların özgür iradeleriyle iyi ve kötü arasında seçim yapmalarını önerir. Zerdüş'tün öğretileri, *Avesta* adlı kutsal kitapta yazılı olarak kaydedilmiştir. Zerdüştlük, İran İmparatorluğu döneminde resmi din olarak kabul edilerek bu imparatorluğun ana dini olmuştur. Ancak, İslam'ın yükselmesiyle birlikte

zamanla azınlık bir din haline gelmiş ve günümüzdeki Zerdüş topluluğu oldukça küçüktür. Ayrıca, Zerdüşlük, ateşe tapınma ve doğaya saygı gibi ritüellerle tanınırken, insan hakları, adalet ve dürüstlük gibi temel değerleri teşvik eder. Bu din, İran kültürünün temel taşlarından biri olarak kabul edilir ve tarih boyunca birçok inanç sistemine ve kültüre ilham kaynağı olmuştur (Schimmel, 1999: 91).

2.5. Geç Antik Çağ (II. – VIII. yy arası)

Hıristiyanlığın yayılması ve MS 4. yüzyılda Roma İmparatorluğu'nun resmi dini olarak kabul edilmesi, tek tanrıcılığın yaygın olarak benimsenmesinde önemli bir rol oynamıştır.⁴ Hıristiyan teolojisi, Yahudi tektanrı ilkeleri üzerine inşa edilen ve Helenistik felsefeden kavramları da içeren tek bir tanrı inancını belirgin bir şekilde savunmuştur. Bu birleşme, bu dönemde Hıristiyan doktrini içinde belirgin bir tektanrı çerçevesinin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Tarihsel olarak, tek tanrıcılığa geçişin yüzyıllar hatta bin yıllar süren uzun dönemler boyunca gerçekleştiğini görmekteyiz. Bu, ani ya da tekdüze bir olgu değil, aksine bölgeler ve kültürler arasında farklılık gösteren bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır.

3. ANTİK YUNAN'DA DİN ANLAYIŞI, BAŞLICA TANRILAR VE TANRIÇALAR

Antik Yunan dönemi tanrıları hakkında en önemli bilgileri bize Homeros vermektedir. Klasik Ortaçağ Avrupası'nda, tüm antik dönemin izleri silinmeye çalışılan bir dönemde bile Homeros okutulmaya devam edilmiştir. Homeros, bir çeşit kutsal kitap gibi yalnızca Atina'da değil tüm Yunan devletlerinde bilginin temel kaynağı olarak görülmüştür. Bu denli önemli bir yere sahip olan Homeros, "*İlyada*" adlı eserinde Yunan tanrılarını tasvir etmiş ve onlar hakkında detaylı anlatımlar yapmıştır.

Halikarnaslı Heredotos, "*Hesedios'la Homeros, Yunanlıların tanrı soylarını kurdular, ad ve ek adlarını taktılar, yetkilerini ve işlerini ayırdılar, görünüşlerini belirttiler.*" demiştir (Heredotos, 2014; 79). Platon ise Homeros hakkında, "*Yunan*

⁴ Hıristiyanlık, MS 305 yılında I. Konstantin tarafından İznik Konsili'nde resmi din olarak kabul edilmiştir.

dünyasında bütün inanışların babasıdır, bu dünyada dile gelen ne varsa onunla dile gelmiştir.” demiştir (Platon, 1998; 34). Antik Yunan insanları din, politika, askerlik, gemicilik ya da hekimlik gibi konularda çeşitli bilgileri öğrenmek için Homeros destanlarına başvurmuş, daha doğrusu a’dan z’ye kadar ezbere bildikleri bu destanları zihinlerinde taşımışlardır (Homeros, 2017; 5). Homeros, *İlyada* adlı destanında Yunan tanrıları hakkında bize şu bilgileri vermektedir:

Tanrılar “yüksek dağ” anlamına gelen Olympos Dağı’nda oturmaktadırlar. Binbir doruklu, hep karlarla örtülü (I, 420), pırıl pırıl ışıldayan (I, 532) bu dağ öylesine sarp ve yüksektir ki göklere karışır. Doruğuna atları uçan arabalarıyla ancak tanrılar ulaşabilirler (V, 367). En yüksek tepesinde Zeus taht kurmuştur, oradan dünyada olup biteni gözler. Diğer tanrıların saraylarının biraz daha aşağıda olması gerektiğini düşünür. Bu sarayı ya tunçtan ya da altından avlusuyla tanrı Hephaistos’un yaptığı çeşit çeşit daireleriyle tıpkı bir kral sarayı gibi tasarlar Homeros. Zeus bu sarayın kralı, Hera kraliçesidir. Hera’nın tahtı da Zeus’unki gibi altındandır (I, 611). Şölende yiyip içtikten sonra tanrıların uykusu gelir, yatmaya giderler (I, 605 vd.). Ömürleri şölenlerle geçer bu tanrıların. Tanrıların yediği içtiği insanlarınkine benzemez. Ölümsüz olduklarından onlar şarap yerine nektar içer, ekmek yerine ambrosia yerler. Altın taslarına nektar dökmek tanrıça Hebe’ye, bir de Tros’un oğlu Ganymedes’e düşer (XX, 232-235). Tanrılar ölümsüzdür. İnsanlar gibi giyinir kuşanırlar, öfkelenirler, üzülürler, acı çekerler ama yine de bir şey olmaz onlara. Durmadan insan savaşlarına karıştıkları için yaralandıkları da olur. Savaş tanrısı Ares’in etine silah işler (V, 855), Diomedes Aphrodite’yi incecik bileğinden yaralar (V, 335 vd), her iki yaradan da ikhor denilen bir öz akar. Homeros ölümsüz tanrıların damarlarında kan değil de ikhor olduğunu belirtir. Yaralandıklarında güzel tenleri kararır (V, 401), acılar içinde kıvranırlar, ağlarlar, sızlarlar, ama ölüm yoktur bunun sonunda, hekim tanrı Apollon yaranın üstüne biraz ilaç serptiğinde bir şeylerinin kalmadığını söyler.

Verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere, Homeros tanrıların dünyasını insan dünyasında gözlemlediği gerçeklerle paralellikler kurarak tasvir etmiştir. Tanrı'nın kusursuz bir varlık olarak algılandığı tek tanrılı dinlerde yetişmiş bireyler için Homeros'un tanrıları insanlara benzer şekilde savunmasız ve kusurlu olarak tasvir ettiğine tanık olmak şaşırtıcıdır. Yüzyıllar önce Platon da Homeros'u bu konuda sahtekârlıkla suçlamış ve sonuç olarak şairi ideal devletinden dışlamıştır (Platon, 1998; 47). Buna karşılık Herodotos, Homeros'u Yunan dininin mimarı olarak görmüştür (Herodotos, 2014; 70). Şaşırtıcı bir şekilde, bu iki figür, Herodotos ve Platon, zaman içinde sadece bir yüzyılla ayrılmıştır. Buradaki temel mesele, erken dönem Yunanistan'da şiir ve felsefe arasındaki ayrımın Homeros zamanına kadar uzanmasıdır. Yedinci yüzyılda İyonya'da doğayı gözlemlemeye yönelik pragmatik yaklaşım, ozanların sahip olduğu ilahi efsanelerin göz ardı edilmesine yol açmıştır (Homeros, 2017: 44).

3.1 Antik Yunan Panteonuna Kısa Bir Bakış

Antik Yunan panteonu, Yunan mitolojisinde ve dini inançlarında önemli roller oynayan tanrı ve tanrıçalardan oluşan bir koleksiyondur. Bu tanrıların dünyanın, insan yaşamının ve doğal olayların çeşitli yönlerini kontrol ettiğine inanılırdı. Antik Yunan mitolojisinin merkezi figürleri olan bu tanrılar, toplumsal ve kültürel hayatın her yönüne derinlemesine nüfuz etmişlerdir. Başlıca Yunan tanrı ve tanrıçalarından bazıları ve onların özellikleri şunlardır:

Zeus, Yunan mitolojisinde tanrıların kralı ve Olympos Dağı'nın yöneticisi olarak bilinir. En güçlü tanrı olarak diğer tanrıların üzerinde hüküm sürer ve gök gürültüsü ile gökyüzünün tanrısıdır. Doğa olaylarını ve özellikle hava durumunu kontrol ettiğine inanılırdı. Sembolleri arasında yıldırım, kartal ve meşe ağacı yer alır. Zeus, birçok mitolojik hikâyede ana figür olarak öne çıkar. Titan Kronos'u yenerek Olympos'un hükümdarı oldu. Kronos, çocuklarını yutmuştu, ancak Zeus annesi Rhea tarafından saklandı ve büyüdüğünde babasını devirdi. Kronos'u yenip kardeşleri Hades ve Poseidon ile birlikte dünyayı paylaştı: Zeus gökyüzünü, Hades yeraltı dünyasını, Poseidon ise denizleri yönetmeye başladı (Hesiod, 2007: 27).

Zeus'un çok sayıda ölümlü ve ölümsüzle ilişkisi vardır, bu ilişkilerden birçok tanrı ve kahraman doğmuştur. En ünlü çocukları arasında Athena, Apollo, Artemis, Hermes, Herakles (Herkül), Perseus ve Dionysos bulunur. Athena, Zeus'un başından tam donanımlı olarak doğmuş, akıl ve savaş tanrıçasıdır. Apollo ve Artemis, Leto ile birlikteliğinden doğan ikizlerdir; Apollo güneşin, müziğin ve şifanın, Artemis ise avcılığın ve doğanın tanrıçasıdır. Hermes, Zeus'un Maia ile ilişkisinden doğan hilebaz ve tanrıların habercisidir. Herakles, Zeus'un Alkmene ile olan ilişkisinden doğmuş ve büyük kahramanlıklar sergilemiştir (Hesiod, 2007: 29).

Hera, Yunan mitolojisinde tanrıların kraliçesi ve evlilik ile doğum tanrıçası olarak büyük bir öneme sahiptir. Zeus'un eşi ve Olympos'un en güçlü tanrıçası olan Hera, evlilik, kadınlık ve doğumun koruyucusu olarak saygı görmüştür. Sembolleri arasında tavus kuşu, nar ve aslan yer alır. Tavus kuşu, onun gururunu ve ihtişamını temsil ederken, nar doğurganlık ve yaşamın yenilenmesini sembolize eder. Aslan ise onun gücünü ve kraliçe olarak otoritesini simgeler.

Mitolojik hikâyelerde Hera, sık sık Zeus'un sadakatsizliklerine karşı duyduğu kıskançlık ve intikam duygularıyla anılır. Zeus'un çok sayıda ilişkisi ve bu ilişkilerden doğan çocukları nedeniyle Hera sürekli öfkeli ve bu öfkesini hem Zeus'a hem de onun sevgililerine ve çocuklarına yöneltir. En ünlü örneklerden biri, Zeus'un ölümlü bir kadın olan Alkmene ile ilişkisinden doğan Herakles'e (Herkül) karşı duyduğu öfkedir. Herakles doğduğunda Hera, onu öldürmek için beşiğine zehirli yılanlar gönderir, ancak Herakles bebekken bile bu yılanları boğarak öldürür. Daha sonra, Herakles'in yaşamı boyunca ona birçok zorluk ve görev yükler, bunlardan en ünlüsü Herakles'in On İki Görevi'dir (Burkert, 1985: 74).

Poseidon, Yunan mitolojisinde denizlerin, depremlerin ve atların tanrısı olarak bilinir. Denizlerin kontrolünü elinde tutar ve depremleri yönetir. Sembolleri arasında üç dişli mızrak (trident), at ve yunus bulunur. Trident, Poseidon'un gücünü ve otoritesini simgelerken, at onun karadaki gücünü ve denizle ilişkilendirilmesini temsil eder. Yunuslar ise denizlerin dostu ve koruyucusu olarak tanrının yanında yer almaktadır (Homer, 1924: 22).

Poseidon, özellikle deniz yolculuklarında ve balıkçılıkta önemli bir figürdür. Denizciler ve balıkçılar, onun iyiliğini kazanmak için ona dua eder ve kurbanlar sunar. Poseidon'un değişken mizacı, denizlerin bazen sakin, bazen ise fırtınalı ve tehlikeli olmasını açıklamak için kullanılmıştır. Poseidon, öfkelenildiğinde denizleri dalgalandırır ve depremler yaratır, bu nedenle ona saygı göstermek ve onu yatıştırmak büyük önem taşırdı (Hesiod, 2007: 48).

Poseidon'un önemli mitolojik hikâyeleri arasında, Truva Savaşı'nda Yunanlılara yardım etmesi ve Odysseus'a karşı duyduğu öfke bulunur. Odysseus, Poseidon'un oğlu Polyphemos'u kör ettiği için tanrının gazabına uğramış ve Poseidon, Odysseus'un eve dönüş yolculuğunu yıllarca engellemiştir. Ayrıca, Poseidon'un Amphitrite ile olan evliliği ve bu evlilikten doğan Triton gibi çocukları da mitolojide önemli yer tutar (Herodotos, 1975: 108).

Athena, Yunan mitolojisinde bilgelik, cesaret, stratejik savaş ve zanaat tanrıçası olarak büyük bir öneme sahiptir. Athena, yalnızca fiziksel savaşla değil, aynı zamanda taktik ve strateji ile de ilişkilendirilir, bu nedenle hem savaşçılar hem de bilge kişiler tarafından saygı görür. Sembolleri arasında baykuş, zeytin ağacı, kalkan ve mızrak bulunur. Baykuş, onun bilgelik ve bilgi arayışını simgelerken, zeytin ağacı barış ve refahın sembolüdür. Kalkan ve mızrak ise onun savaşçılık yeteneklerini temsil eder.

Mitolojik hikâyelerde Athena'nın doğumu oldukça dikkat çekicidir. Efsaneye göre, Zeus bir gün bilgelik tanrıçası Metis'i yutmuş, ardından başında şiddetli bir ağrı hissetmiştir. Bu ağrı sonucunda, Hephaistos Zeus'un başını yararak Athena'yı tam donanımlı bir savaşçı olarak çıkarmıştır (Homer, 1924: 57). Bu doğum hikâyesi, Athena'nın doğrudan Zeus'tan aldığı güç ve bilgelik ile doğrudan ilişkilendirilmesini sağlar.

Athena, şehirlerin koruyucusu olarak bilinir ve özellikle Atina şehri ile özdeşleşmiştir. Atina'nın isim annesi olan Athena, şehrin koruyucusu ve hamisi olarak büyük bir saygı görmüştür. Atinalılar, Athena'ya şükranlarını sunmak için ona Parthenon tapınağını adanmıştır. Bu tapınak, Atina'nın en önemli dini yapılarından biri

olup, onun onuruna düzenlenen *Panathenaia* festivalleri ile Athena'nın şehre katkıları kutlanmıştır (Bonnard, 2004: 145).

Apollo, Yunan mitolojisinde güneş, müzik, şiir, kehanet ve şifa tanrısı olarak bilinen çok yönlü bir tanrıdır. Güneş ile olan bağlantısı onu ışık ve aydınlanmanın sembolü yapar. Apollo, genellikle lir çalarken tasvir edilir; bu çalgı aleti onun müzik ve şiir ile olan derin bağını gösterir. Defne çelengi ise, Daphne'ye olan aşkını ve onunla ilişkilendirilen mitolojik hikâyeyi simgeler. Apollo'nun Daphne'yi yakalamaya çalışırken, Daphne'nin bir defne ağacına dönüşmesi ve Apollo'nun bu ağacı kutsal kılması, defne çelenginin onun sembolü haline gelmesine neden olmuştur (Hesiod, 2007: 72).

Mitolojide Apollo, Delphi'deki ünlü kehanet merkezi ile yakından ilişkilidir. Delphi, antik dünyada en önemli kehanet merkezlerinden biriydi ve burada bulunan Apollon Tapınağı, tanrıya adanmıştı. Kehanet yeteneği, Apollo'nun Zeus'tan aldığı bir hediye olarak görülür ve Pythia adlı rahibeler aracılığıyla dile getirilirdi. Bu kehanetler, antik Yunan toplumunda büyük bir etkiye sahipti ve önemli kararlar öncesinde buraya danışılırdı (Apollodorus, 1921: 30).

Artemis, Yunan mitolojisinde av, vahşi doğa, ay ve doğum tanrıçası olarak büyük bir öneme sahiptir. O, doğanın ve avcılığın koruyucusu olarak bilinir ve genellikle vahşi doğada bağımsız bir avcı olarak tasvir edilir. Sembolleri arasında ay, ok yay ve geyik yer alır. Ay, onun geceyle olan bağlantısını ve ay tanrıçası olarak rolünü simgeler. Ok ve yay, Artemis'in avcılık konusundaki ustalığını ve keskin nişancılığını temsil eder. Geyik ise, onun doğa ve hayvanlarla olan derin bağını ve bu varlıkları koruma sorumluluğunu yansıtır (Hesiod, 2007: 86).

Mitolojik hikâyelerde Artemis, genellikle ormanlarda ve vahşi doğada yalnız başına avlanırken betimlenir, bu da onun bağımsız doğasını ve özgürlüğe olan düşkünlüğünü gösterir. Artemis, tanrıça olarak hem vahşi doğanın hem de genç kızların koruyucusu olarak kabul edilir. Doğum tanrıçası olarak da rolü vardır; kadınları doğum sırasında korur ve doğurganlığı simgeler. Bu yüzden, Artemis aynı zamanda “ebelerin tanrıçası” olarak da bilinir (Bonnard, 2004: 57).

Artemis'in çok yönlü doğası, hem avcı hem de doğurganlık tanrıçası olarak çeşitli rolleri üstlenmesine olanak tanımıştır. Onun bağımsızlığı, güçlülüğü ve doğaya olan derin bağlılığı, Yunan mitolojisinin en saygıdeğer ve güçlü figürlerinden biri olmasını sağlamıştır.

Ares, Yunan mitolojisinde savaş ve şiddet tanrısı olarak, savaşın en yıkıcı ve kaotik yönlerini temsil eder. Diğer tanrılardan farklı olarak, Ares'in savaşa olan tutkusu, savaşın estetiğinden veya stratejisinden değil, doğrudan savaşın kanlı ve acımasız doğasından gelir. Sembolleri arasında kalkan, mızrak ve yaban domuzu bulunur; kalkan ve mızrak onun savaşçı doğasını simgelerken, yaban domuzu ise onun vahşetini ve kontrolsüz öfkesini temsil eder.

Mitolojik hikâyelerde Ares, savaş meydanlarında sergilediği acımasızlık ve öfkeyle tanınır. Ares'in savaş alanındaki varlığı, kaos ve ölümlü özdeşleştirilir. Ares, sadece savaşmaktan zevk alan, savaşın yıkıcı gücünü yücelten bir tanrı olarak betimlenir (Homer, 1924: 68). Bu nedenle, diğer tanrılar tarafından genellikle hor görülür ve sevimsiz bir figür olarak kabul edilir. Yunan panteonunda Ares, ne tanrılar arasında ne de insanlar arasında popüler bir tanrıdır. Onun acımasızlığı ve savaş tutkusu, onu hem tanrıların hem de insanların gözünde itici kılar.

Afrodit, Yunan mitolojisinde aşk, güzellik, cinsellik ve bereket tanrıçası olarak büyük bir rol oynar ve cazibenin, tutkunun ve sevginin tanrıçası olarak bilinir. O, yalnızca insanlara değil, tanrılara da aşk ve arzu getirme gücüne sahip bir figürdür. Afrodit'in doğumu, mitolojide oldukça dikkat çekici bir şekilde betimlenir. En bilinen anlatıya göre, Afrodit, Kronos'un babası Uranos'un cinsel organlarını kesip denize attığında, denizköpüğünden doğmuştur. Bu mitolojik olay, Afrodit'in adının kökeni olan "*aphros*" (köpük) kelimesiyle bağlantılıdır ve onun saf güzellik ve doğallıkla ilişkilendirilmesine neden olmuştur (Hesiod, 2007: 190).

Mitolojik hikâyelerde Afrodit, sık sık aşkın gücünü ve karmaşıklığını temsil eden olayların merkezinde yer alır. Afrodit'in en bilinen romantik hikâyelerinden biri, savaş tanrısı Ares ile olan tutkulu ilişkisidir (Herodotos, 1975: 134). Bu ilişki, hem

aşkın hem de savaşın yoğun ve yıkıcı doğasını simgeler. Ares ile olan aşkı, Afrodit'in duygusal derinliğini ve aşkın hem yaratıcı hem de yıkıcı güçlerini yansıtır.

Hephaistos, Yunan mitolojisinde ateşin, demirciliğin, zanaatkârlığın ve metal işçiliğinin tanrısı olarak bilinir ve tanrılar için silahlar, zırhlar, mücevherler gibi pek çok değerli eseri yaratan usta bir zanaatkâr olarak öne çıkar. Genellikle Olympos Dağı'ndaki demirhanesinde, çekiç ve örsüyle ateşi kontrol ederken betimlenir. Onun zanaatkârlığı, tanrılara ve kahramanlara pek çok efsanevi nesne kazandırmıştır; bunlar arasında Akhilleus'un zırhı, Hermes'in kanatlı sandaletleri ve Herakles'in zırhı yer alır. Sembolleri arasında çekiç, örs ve alevler bulunur, bu da onun demirci atölyesindeki ustalığını ve ateş üzerindeki mutlak hâkimiyetini simgeler (Homeros, 2017: 89-90).

Hephaistos'un en belirgin fiziksel özelliklerinden biri topallığıdır. Bir anlatıya göre, doğduğunda çirkinliği nedeniyle annesi Hera onu Olympos'tan atmıştır. Hephaistos, denize düşer ve deniz perileri tarafından büyütülür (Apollodorus, 1921: 492). Bir başka versiyona göre, babası Zeus ile annesi Hera arasındaki bir kavgada, Hephaistos annesini savunmuş ve Zeus onu Olympos'tan aşağı fırlatmıştır. Bu düşüş sonucu Hephaistos topal kalmıştır. Fiziksel olarak kusurlu olmasına rağmen, onun zanaatkârlıktaki ustalığı ve yaratıcılığı tanrılar arasında büyük saygı görür (Homeros 2005: 167).

Hermes, Yunan mitolojisinde çok yönlü bir tanrı olarak tanınır; tanrıların habercisi olmasının yanı sıra gezginlerin, hırsızların, ticaretin, sporcuların ve hatta sınırların tanrısıdır. Onun en belirgin özelliği hızı ve çevikliğidir, bu da Hermes'i diğer tanrılar arasında hareket kabiliyeti en yüksek olan figür haline getirir. Sembolleri arasında kanatlı sandaletler, hızını ve her yere çabucak ulaşabilme yeteneğini simgeler. Caduceus, iki yılanın birbirine dolandığı bir asa, Hermes'in hem tıp hem de barışla olan ilişkisini temsil eder. Kaplumbağa ise, Hermes'in mitolojik zekâsını ve müziğin keşfiyle olan bağlantısını yansıtır; efsaneye göre Hermes, kaplumbağa kabuğundan ilk liri yapmıştır (Homeros 2005: 178).

Hermes'in mitolojik hikâyeleri, onun zekâsı, hilekârlığı ve kurnazlığı etrafında şekillenir. Bebekken bile hırsızlık yeteneklerini sergileyen Hermes, Apollon'un ineklerini çalar ve bu sırada ayak izlerini gizlemek için yaratıcı yöntemler kullanır. Bu olay sonrası, Apollon'a liri vererek onu yatıştırır (Hesiod, 2007: 201). Bu hikâyeye, Hermes'in diplomatik becerilerini ve kurnazca anlaşmalar yapma yeteneğini gösterir. Ticaret tanrısı olarak, Hermes tüccarlara kazanç sağlama ve ticareti geliştirme yollarında yardım eder. Ticaretin yanı sıra, Hermes'in hırsızlıkla olan bağlantısı, onun ikiyüzlü doğasını temsil eder. Bir yandan hızlı ve verimli bir haberci, diğer yandan zekâsını ve çevikliğini kurnazca kullanarak elde ettiği başarılarla dolu bir tanrıdır.

Hermes'in hem tanrılar hem de insanlar dünyasındaki rolü, onu Yunan mitolojisinin en karmaşık ve dinamik tanrılarında biri yapar. Ticaretin, hırsızlığın, yolculuğun ve ölümle yaşam arasındaki sınırın tanrısı olarak, onun zekâsı ve çevikliği saygı görmüş ve çeşitli mitlerde öne çıkmıştır.

Dionysos, Yunan mitolojisinde şarap, coşku, delilik, doğurganlık ve tiyatro tanrısı olarak çok yönlü bir figürdür. O, doğanın kontrol edilemeyen güçlerini, sarhoşluğun getirdiği coşkuyu ve yaşamın sınırlarını temsil eder. Dionysos'un en belirgin sembolleri asma yaprakları, üzüm salkımları, şarap kadehi ve panterdir. Asma ve üzüm, onun şarap üretimiyle olan bağını, panter ise onun vahşi ve dizginlenemez doğasını simgeler. Şarap ve şenliklerle özdeşleşen Dionysos, insanların kontrolü kaybetmesine ve doğanın kaotik yönleriyle yüzleşmesine neden olan bir figürdür (Homer, 1924: 76). Aynı zamanda şarap içmenin hem keyif hem de delilik getirebileceğine inanılır; bu yüzden onun kültü, yalnızca eğlenceyi değil, insan ruhunun sınırlarını zorlayan, deliliğe ve coşkuya sürükleyen bir yönü de barındırır.

Dionysos'un kültü, özellikle antik Yunan tiyatrosunda çok önemli bir rol oynar. Dionysos, dramatik sanatların, özellikle trajedi ve komedinin koruyucusu olarak kabul edilir. Antik Yunan'da her yıl düzenlenen Dionysia festivalleri sırasında, tiyatro oyunları oynanır ve bu etkinlikler tanrıya adanmış şenlikler olarak bilinir. Tiyatronun doğuşu, büyük ölçüde Dionysos'un mitolojik figürü ve onun coşku dolu şenlikleriyle ilişkilendirilir. Dionysos, insan ruhunun derinliklerindeki içgüdüsel,

vahşi ve bilinçaltı yönleri ortaya çıkaran bir figür olarak, Yunan trajedi ve komedisinde önemli bir ilham kaynağı olmuştur (Pausanias, 1918: 186).

Dionysos'un takipçileri, Maenadlar⁵ adı verilen kadınlardı. Bu kadınlar, şenlikler sırasında kendilerinden geçerek doğanın vahşi güçleriyle birleşirler ve çılgınca dans ederlerdi. Dionysos'un etkisi altında, Maenadlar kontrolü kaybedip şiddetli ve kaotik davranışlar sergileyebilirlerdi. Bu durum, Dionysos'un hem yaratıcı hem de yıkıcı doğasını gösterir. O, sadece şarabın getirdiği keyif değil, aynı zamanda insan ruhunun sınırlarını zorlayarak, delilik ve vahşetle yüzleştiren bir tanrıdır (Euripides, 2003: 8).

Dionysos'un mitolojik etkisi, yalnızca eğlence ve şarapla sınırlı kalmaz; o, yaşamın karanlık ve gizemli yönlerini de temsil eder. Dionysos'un dual doğası, bir yandan yaşamın neşesi ve coşkusu, diğer yandan ölümün karanlığı ve delilikle olan bağını simgeler. Onun kültü, antik dünyada hem keyfi hem de korkuyu bir arada barındıran bir güç olarak görülmüştür.

Demeter, Yunan mitolojisinde tarım, hasat ve bereket tanrıçası olarak bilinir. Toprağın verimliliği ve ekinlerin büyümesi onun sorumluluğundadır. Yunan toplumunda büyük öneme sahip olan tarım faaliyetleri, Demeter'in koruması altında görülürdü. Onun en önemli sembolleri arasında buğday başağı, meşale ve domuz bulunur. Buğday başağı, doğrudan onun tarımla olan ilişkisini simgelerken, meşale, kaybolan kızı Persephone'yi ararken taşıdığı ışığı simgeler. Domuz ise antik Yunan tarımında önemli bir hayvandır ve Demeter'in kutsal hayvanı olarak kabul edilmiştir (Homer, 1924: 89).

Demeter'in onuruna yapılan en büyük tören, Eleusis'te düzenlenen Eleusis Gizemleri'dir. Bu dini ritüeller, tanrıçaya tapınmanın ve onun kızı Persephone'nin yeraltından dönüşünü kutlamanın bir yolu olarak görülüyordu. Eleusis Gizemleri, antik Yunan dünyasında büyük öneme sahipti ve tarımın yanı sıra ölüm ve yeniden

---

⁵ Yunan mitolojisinde, Maenad veya Maenads, Dionysos'un kadın takipçileri ve tanrının maiyeti olan Thiasus'un en önemli üyeleriydi. İsimleri kelimenin tam anlamıyla "çılgın olanlar" olarak tercüme edilir. Maenadlar, Bassarids, Bacchae, Bakkha, Bakkhalar veya Roma Mitolojisinde Bacchantes olarak bilinir.

doğuşun gizemlerini de sembolize ediyordu. Katılımcılar bu törenlerde inisiyasyon⁶ sürecinden geçer, doğanın döngülerini ve tanrıçaların hikâyesini daha derinden kavrarlardı (Pausanias, 1918: 197).

Demeter'in hikâyesi, yalnızca tarımla ilgili değil, aynı zamanda ölüm ve yeniden doğuşla da bağlantılıdır. Onun mitolojisinde, doğanın döngüselligi ve insanların yaşam döngüsüne olan etkisi vurgulanır. Bu hikâyeler, tarımın insan hayatındaki önemini ve doğanın ritimlerine olan bağımlılığı sembolize eder. Demeter'in insanlığa tarımı öğrettiği ve insanların hayatta kalması için toprağın nasıl kullanılacağını öğrettiği de söylenir (Apollodorus, 1921: 433).

Bu tanrılar ve tanrıçalar, sayısız küçük tanrılar ve kahramanlarla birlikte, antik Yunan mitolojisinin karmaşık ve zengin dokusunu oluşturur. Onların hikâyeleri, destansı şiirler, ilahiler, tiyatro oyunları ve felsefi yazılar aracılığıyla aktarılmıştır. Özellikle Homeros'un *İlyada* ve *Odyseia*'sı ile Hesiodos'un *Theogonia*'sı gibi birincil kaynaklar, bu tanrıların antik Yunan kültüründeki yerlerini ve rollerini detaylı şekilde açıklar.

3.2. Yunan Mitolojisindeki Önemli Eserler

Homeros'un *İlyada* ve *Odyseia* Destanları: Bu eserler, Truva Savaşı ve sonrası hakkında detaylı hikâyeler sunar. Tanrıların insan kaderine müdahalesini ve onların insanüstü güçlerini sergiler.

Hesiodos'un *Theogonia* ve *İşler ve Günler*: Bu metinler, tanrıların kökeni ve evrenin yaratılışı hakkında bilgi verir. Ayrıca, ahlaki dersler ve çiftçilik hakkında pratik bilgiler içerir.

---

⁶ İnisiyasyon: Bireyin spiritüel gelişimi için, 'spiritüel tesir'i alıp aktarabilen bir üstadın sert ve sürekli kontrolü altında, bir düzen ve disiplin içinde, sınavlara dayalı tarzda, metotlu olarak eğitimi şeklinde tanımlanmaktadır. İnisiyasyon sözcüğünün kökeni, Latince "bir yere girme, iştirak etme, kabul edilme, başlama" anlamındaki "initium" sözcüğüdür.

Tragedyalar ve Komedyalar: Yunan tiyatrosu, tanrıların ve mitolojik kahramanların hikâyelerini sahneye taşır. Örneğin, Euripides'in "Bakkhalar"ı, Dionysos'u ve onun takipçilerini anlatır.

Felsefi Yazılar: Platon ve Aristoteles gibi filozoflar, tanrılar hakkında düşüncelerini ve eleştirilerini yazılarında dile getirmiştir. Bu metinler, tanrıların ahlaki ve metafiziksel rollerini tartışır.

Yunan mitolojisinin ve tanrılarının etkisi, modern kültürde de görülmektedir. Romanlar, filmler, tiyatro oyunları ve sanat eserleri, bu mitolojiyi yeniden yorumlamaya ve canlandırmaya devam etmektedir. Tanrıların ve mitolojik hikâyelerin temaları, insan doğası, güç, aşk, savaş ve ahlak gibi evrensel konuları ele aldıkları için, günümüzde de geçerliliğini korumaktadır.

İKİNCİ BÖLÜM

ANTİK YUNAN'DA TEK TANRI DÜŞÜNCESİ

Antik Yunan Sokrates, Platon, Aristoteles ve gibi önde gelen düşünürlerin Batı düşüncesinin gidişatını şekillendirdiği zengin felsefi mirasıyla ünlüdür. Bu dönem, felsefenin altın çağı olarak kabul edilir ve bu düşünürler, mantık, etik, siyaset ve metafizik gibi alanlarda derinlemesine çalışmalarda bulunmuşlardır. Platon, idealar teorisiyle varlık ve bilgi arasındaki ilişkiyi irdelemiş; Aristoteles, tümel ve tikel arasında kurduğu ilişkiyle bilimsel metodun temellerini atmış; Sokrates ise diyalektik yöntemle ahlaki sorgulamalar yaparak etik bilincin gelişimine büyük katkıda bulunmuştur (Guthrie, 1962: 75).

Antik Yunan'ın düşünsel iklimi yalnızca bu büyük filozofların çalışmalarıyla sınırlı değildir. Dönemin hâkim çok tanrılı inançlarının ortasında, geleneksel panteona meydan okuyan radikal tek tanrıcı fikirlere sahip birkaç filozof da ortaya çıkmıştır. Bu düşünürler, bir yandan tanrıların çokluğuna dayanan toplum yapısına eleştiriler getirirken, diğer yandan tek ve her şeyi kapsayan bir tanrı düşüncesini savunmuşlardır (Jaeger, 2011: 63). Bu görüşler, Antik Yunan'ın inanç sistemine yeni bir perspektif getirmiş ve felsefi tartışmaların seyrini değiştirmiştir.

1. Thales (MÖ 624-546)

Thales, Antik Yunan döneminde İyonya bölgesindeki Milet⁷ kentinde MÖ 624 ile MÖ 546 yılları arasında yaşamış bir filozoftur ve genellikle Batı felsefesinin ilk filozofu olarak kabul edilmektedir. Aristoteles, *Metafizik* adlı eserinde Thales'i, doğayı akılcı ve bilimsel bir şekilde açıklamaya çalışan ilk filozof olarak tanımlamıştır. Aristoteles'e göre Thales, doğadaki olayları mitolojik açıklamalar yerine rasyonel nedenlerle açıklamaya çalışan ilk kişidir ve bu nedenle Batı felsefesinin başlangıç noktası olarak kabul edilir (Kranz, 2014; 36). Thales'in "*arkhe*" (ilk ilke) olarak suyu belirlemesi ve doğa olaylarını fiziksel nedenlerle açıklama girişimi, onun felsefi

---

⁷ Aydın, Didim, Balat Köyü civarı.

düşüncenin kurucusu olarak görülmesine neden olmuştur. Bu görüş, sonrasında birçok filozof ve tarihçi tarafından da benimsenmiş ve Thales, Batı felsefesinin kurucusu olarak anılmaya devam etmiştir.

Thales ünlü ve çok yönlü bir düşünürdür. Şöhretini büyük ölçüde bugün gökbilimcilerin MÖ 28 Mayıs 585 tarihinde gerçekleştiğini kabul ettiği Güneş tutulmasına borçludur. Bu Güneş tutulması hadisesini özel kılan şey, söz konusu doğa olayının Alyattes komutasındaki Lidyalılar ile Kyaksares komutasındaki Medler arasında gerçekleşen savaş sırasında meydana gelmesi ve tarafların gerçekleşen tutulmayı doğaüstü güçlere bağlayarak savaşa son vermiş olmasıdır. Bu hadiseyi Herodotos şu şekilde aktarmaktadır: *Hele bir seferinde tuhaf bir gece savaşına da tutuştular; savaş denk koşullar altında sürüyordu ki, altıncı yılda, bir çarpışma sırasında ve ortalığın en çok karışmış olduğu bir anda gündüz, birden yerini karanlığa bıraktı. Bu ışık tutulmasını Miletoslu Thales, İonialara daha önce bildirmişti; yılına, gününe kadar.* (Herodotos, 2014: 42-43)

Thales hem filozof hem de bilim insanı olarak tanınmıştır. En bilinen felsefi görüşü, evrenin temel maddesi veya *arkhe*⁸sinin su olduğuna dair iddiasıdır. Thales'e göre, tüm varlıklar sudan türemiş ve nihayetinde suya dönmektedir (Kirk, 1971: 75). Bu düşünce, evrendeki çeşitliliğin tek bir temel maddeden türediği fikrini ilk kez ortaya koymaktadır. Platon'un öğrencisi olan Aristoteles *Metafizik*'te şöyle demektedir:

Bu tür felsefenin [sadece şeylerin maddi ilkelerini göz önüne alan felsefenin] kurucusu olan Thales, ilkenin su olduğunu söylemektedir (Bundan dolayı, o, dünyanın suyun üzerinde yüzdüğünü söylemiştir). Onu bu inancına götüren şey, herhalde her şeyin sıvı bir varlıktan beslendiği, sıcaklığın kendisinin de ondan çıktığı ve onunla varlığını sürdürdüğüne ilişkin gözlemi olmuştur. (Bir şeyin kendisinden meydana geldiği şey, onun ilkesidir). O, görüşünü bu olgudan ve her şeyin tohumlarının nemli

⁸ Arkhe: (ἀρχή) (Yunancada "başlangıç," "ilk," "ilk neden"), Arkhe, varlıkta ve bilgide ilk olanı ifade eder. Varlık açısından arkhe ilk nedeni, bütün diğer varlıkların kendisinden türediği ilk maddeyi tanımlar. Bilgide ise arkhe, bir bilimin ilk ilkesini ifade eder. Batı felsefesinin ve Sokrates öncesi Eski Yunan Felsefesinin en önemli kavramlarından birisidir. Felsefenin ana disiplini sayılan metafiziğin ve genellikle Bilimin, özellikle de fizik biliminin gelişmesinde önemli rolü olmuştur.

bir yapıda olması, suyun ise nemli şeylerin doğasının kaynağı olması olgusundan çıkarmıştır. (Aristoteles, 2021; 91).

Thales'in 'su, her şeyin temeli' olduğu görüşü, felsefe tarihindeki en erken monist yaklaşımlardan biri olarak kabul edilebilir. Monizm, evrenin temelinde yalnızca bir ilke bulunduğunu savunan bir düşünce sistemidir. Thales'in bu anlayışı, tek tanrıci düşüncenin, evrenin düzenini ve kökenini tek bir yaratıcıyla açıklayan öğretisiyle kavramsal paralellikler taşımaktadır. Bu bağlamda, her iki sistemde de bir düzen fikri bulunur ve çokluğun arkasında bir birlik arayışı söz konusudur.

Thales'e göre su, evrenin temel maddesi ve tüm varlıkların kaynağıdır. Tüm yaşamın suyla bağlantılı olduğunu gözlemleyen Thales, bu ögenin dönüşerek tüm varlıkları oluşturduğunu ve yine bu maddeye döndüğünü savunmuştur. Bu görüş, tek tanrıci düşüncedeki "tek yaratıcıdan türeyen ve ona geri dönen evren" fikriyle benzeşmektedir. Her iki yaklaşım da evrenin çeşitli fenomenlerini tek bir kökene dayandırarak açıklama arayışındadır.

Bir diğer benzerlik, Thales'in doğayı bir bütün olarak algılayan bir birlik vurgusudur. Thales'in evrendeki düzeni açıklamak için ortaya koyduğu 'tekil ilke' fikri, tek tanrıci düşüncenin evreni bir yaratıcıya bağlayan birlik anlayışıyla örtüşür. Thales, mitolojik açıklamalardan uzaklaşarak doğal olayların nedenlerini doğa içinde aramış, bu da tek tanrıci düşüncenin evreni düzenleyen bir yaratıcı inancıyla paylaştığı rasyonel bir yaklaşımı göstermektedir.

Thales'in, geleneksel politeist inançların ötesine geçerek doğa olaylarını tek bir ilke veya madde ile açıklama çabası, daha sonraki tek tanrıci düşüncelere zemin hazırlayan önemli bir adım olarak değerlendirilebilir. Her ne kadar Thales doğrudan tek tanrıci bir düşünceyi savunmamış olsa da, onun evreni rasyonel ve tek bir prensiple açıklama girişimi, tek tanrıci felsefi düşüncenin gelişiminde dolaylı bir rol oynamıştır. Thales'in bu yaklaşımı, doğaüstü açıklamalardan rasyonel açıklamalara geçişin önemli bir adımıdır. Homeros ve Hesiod'un mitolojik anlatılarında doğa olayları tanrılarla ilişkilendirilirken Thales doğa yasalarına dayalı bir açıklama sunmuştur. Bu eğilim,

daha sonra evrenin akılcı bir düzenle var olduğunu savunan tek tanrıcı düşünceye kapı aralamıştır (Guthrie, 1950; 63).

Thales'in monist yaklaşımı, evrendeki çeşitliliği tek bir madde ile açıklama girişimi olarak değerlendirilebilir. Bu birlik anlayışı, ilerleyen dönemlerde Aristoteles'in "ilk neden" (proton aiton) öğretisi, Plotinus'un "Bir" (to hen) kavramı, ve İbn Sînâ'nın "zorunlu varlık" (Vâcibü'l-Vücûd) teorisi (Kitâbü'ş-Şifâ) ile tek tanrıcı düşüncenin felsefi bir temele oturtulmasını sağlamıştır (Nasr, 2007: 149). Özellikle Yeni-Platonculuk, Thales'in başlattığı monist düşünce geleneğini metafizik bir boyuta taşımış ve tek tanrıcı düşünceyle ilişkilendirilmesini kolaylaştırmıştır. Plotinus'un "Bir" anlayışı, mutlak varlık fikrini temellendirerek tek tanrıcı düşüncenin felsefi dayanaklarını oluşturmuş ve bu düşünceler Hristiyan teolojisinde Augustinus tarafından da benimsenmiştir.

İslam filozofları da bu düşünce mirasını devralarak Tanrı'nın varlığını akıl yoluyla açıklamaya çalışmışlardır. İbn Sînâ'nın "Vâcibü'l-Vücûd" kavramı, monist düşünce yapısını sürdürerek Tanrı'yı zorunlu ve tek bir ilke olarak açıklamıştır (İbn Sînâ, Kitâbü'ş-Şifâ). Gazzâlî ise Aristotelesçi felsefeyi eleştirirken bile Tanrı'nın birliğine vurgu yapmıştır (Gazzâlî, Tehâfütü'l-Felâsife). Bu süreç, Thales'in doğa olaylarını rasyonel bir ilke ile açıklama çabasının, dolaylı da olsa monoteist felsefi sistemlerin gelişiminde etkili olduğunu göstermektedir (Nasr, 2007: 150). Sonuç olarak, Thales'in monist yaklaşımı, doğrudan tek tanrılı bir görüşü savunmamakla birlikte, evrenin kökenine dair akılcı açıklamaların gelişmesini sağlamış ve bu düşünce çizgisi Aristoteles'ten Plotinus'a, oradan da İbn Sînâ ve diğer İslam filozoflarına uzanarak tek tanrıcı düşüncenin felsefi zeminine katkıda bulunmuştur.

Thales, Antik Yunan'da felsefenin ve bilimin temellerini atan öncü bir figür olarak, doğaya yönelik rasyonel ve gözlemsel yaklaşımıyla Batı düşüncesinin gelişiminde önemli bir rol oynamıştır. Bu yüzden, Thales'in çalışmaları ve görüşleri, hem felsefe hem de bilim tarihinin ayrılmaz bir parçasıdır.

2. Anaksimandros (MÖ 610-546)

Anaksimandros Antik Yunan döneminde İyonya bölgesindeki Milet kentinde doğmuş ve yaşamış bir filozoftur. Thales'in öğrencisi ve aynı zamanda Milet Okulu'nun önemli bir üyesi olan Anaksimandros, doğa felsefesi, astronomi, coğrafya ve biyoloji alanlarında önemli katkılarda bulunmuş bir düşündürdür. Onun en bilinen felsefi görüşü, evrenin temel maddesi veya ilkesi olarak *Apeiron*⁹ü öne sürmesidir. Anaksimandros'a göre, tüm varlıklar apeirondan türemiştir ve sonunda yine apeirona döner. Bu fikir, evrendeki çeşitliliğin kaynağı olarak belirli bir madde yerine, sınırsız ve belirsiz bir ilke önerir. Apeiron, belirli bir maddeye indirgenemez ve sonsuz, sınırsız bir ilkedir (Kirk, 1971: 102). Bu düşünce, Thales'in suyun evrenin ana maddesi olduğu görüşüne bir alternatif olarak ortaya çıkmıştır.

Milet okulunun ikinci temsilcisi Anaksimandros'un arkhe üzerine düşüncesi ise şu şekildedir:

Varolan nesnelere başlangıcı (arkhe)'nin apeiron (sınırsız şey) olduğunu söylemiştir. (Bu başlangıç maddesi olarak ne suyu ne de öge denen şeylerden herhangi birini değil de kendisinden bütün göklerin ve bu göklerdeki dünya (kosmos)'ların meydana geldikleri, sınırsız başka bir tözü düşünüyor.) Varolanlar nelerden meydana gelmişlerse zorunlu olarak yok olup onlara dönerler; zira onlar birbirlerine zamanın düzenleyişine göre haksızlıklarının cezasını ve kefareti öderler. - Apeiron kocamaz, ölmez, yok- olmaz. (Kranz, 2011: 41).

Anaksimandros'un *apeiron* anlayışı, belirli bir madde ya da öge yerine, her şeyin kaynağı olan sınırsız, ölümsüz ve yok edilemez bir töz fikrini ifade eder. Bu anlayış, doğrudan tek tanrıcı bir tanrı fikriyle örtüşmese de bazı benzerlikler taşır. Apeiron, zaman ve mekânın ötesinde, kocamayan ve yok olmayan bir varlık olarak, tek tanrıcı inançlardaki Tanrı'nın sonsuzluğu ve ölümsüzlüğüyle paralel bir anlam taşır. Tek tanrıcı düşünceye göre Tanrı, evrendeki her şeyin yaratıcısı ve kaynağıdır; Anaksimandros'un *apeiron*'u da benzer şekilde tüm varlıkların kökeni ve dönüş noktasıdır. Apeiron, varlıkların birbirlerine zamanın düzenine göre ceza ve kefareti

---

⁹ Sınırsız veya belirsiz olan

ödeyerek yeniden dönüştüğü bir düzeni sağlar, bu da tek tanrıca inançlarda Tanrı'nın evreni adaletle yönettiği anlayışıyla örtüşür. Ayrıca, apeiron soyut bir kavram olup, somut bir nesne ya da öge değildir, tıpkı monoteizmin soyut ve kutsal bir Tanrı anlayışına benzer şekilde. Ancak, Anaksimandros'un apeiron'u, bilinçli bir irade ya da kişisel bir varlık olarak tasavvur edilmezken, tek tanrıca Tanrı genellikle bilinçli ve her şeye gücü yeten bir varlık olarak görülür. Bu farklara rağmen, apeiron ve tek tanrıca düşünce arasındaki benzerlikler, her şeyin sonsuz ve ölümsüz bir kaynağa dayandığı düşüncesinde birleşir.

Anaksimandros ayrıca, doğadaki düzen ve dengeyi açıklamak için karşıtlıkların etkileşimini kullanır. Sıcak-soğuk, kuru-ıslak gibi karşıtlıkların etkileşimi, evrendeki değişim ve dönüşüm süreçlerini açıklar. Bu yaklaşım, doğanın işleyişini anlamak için önemli bir adım olarak kabul edilir (Laks, 2016: 286).

Anaksimandros'un *apeiron*'u ve evrenin düzenine dair düşünceleri, tek tanrıca felsefi düşüncenin gelişiminde dolaylı bir etkiye sahip olabilir. Apeiron'un sonsuz ve sınırsız bir ilke olarak tanımlanması, evrenin ardındaki nihai gerçekliğin birliğini ve bütünlüğünü vurgular. Bu, monoteizmin temel ilkelerinden biri olan evrensel birliğe işaret eder.

Anaksimandros, kendisinden sonra gelen filozoflar üzerinde derin bir etki bırakmıştır. Onun *apeiron* fikri, evrenin temel ilkesi olarak belirli bir maddeden ziyade sınırsız bir prensip önerisi, hem felsefi hem de bilimsel düşüncenin gelişiminde önemli bir yer tutar. Anaksimandros'un doğa felsefesine olan katkıları, doğayı ve evreni rasyonel ve gözlemsel bir temelde anlamaya yönelik modern bilimsel yaklaşımın erken örneklerindedir (Laertius, 1925: 131).

3. Anaximenes (MÖ 585-525)

Anaximenes, Antik Yunan döneminde İyonya bölgesindeki Milet kentinde doğmuş ve yaşamış bir filozoftur. Anaximenes, Thales ve Anaksimandros'un ardından Milet Okulu'nun üçüncü büyük düşünürü olarak kabul edilir. Milet okulunun son temsilcisi olan Anaximenes'in hangi tarihsel aralıkta yaşamış olduğu tam olarak bilinemese de Pers kralı Kyros'un Lidya kralı Kroisos'u mağlup ederek İyonya

coğrafyası el değiştirdiği sırada genç bir İyonya yurttaşı olduğu tahmin edilmektedir (Guthrie, 2011: 129). Apollodoros'a göre ise, Sardeis'in düştüğü yıllarda doğmuş ve altmış üçüncü olimpiyat'ta (MÖ 528-525) hayatını kaybetmiştir. Diogenes Laertius Anaksimenes'in Anaksimandros'un öğrencisi olduğunu söyledikten sonra bazı kişilerin onun Parmenides'in öğrencisi olduğunu söylediğini de eklemektedir (Laertius, 1925: 68).

Felsefi görüşleri, evrenin temel maddesi veya *arkhe* sinin hava olduğunu öne sürmesiyle tanınır. Ona göre, hava, evrendeki tüm varlıkların temelidir ve yoğunlaşma ve seyrelme süreçleriyle diğer maddelere dönüşebilir. Hava, Anaksimenes'e göre, canlılığın ve varlığın kaynağıdır; nefes aldığımız hava, yaşamın devamı için gerekli olan en temel unsurdur (Kirk, 1971: 144). Anaksimenes *arkhe* olarak havayı işaret etmiş ve evrendeki çeşitliliği bu yolla açıklamaya çalışmıştır¹⁰.

Bu hava seyreklik ve sıklık bakımından niteliklerine göre ayrı ayırmış. Seyrekleşince ateş haline gelir, sıklaşınca önce yel, sonra bulut, daha çok sıklaşınca su, sonra toprak, sonra taş ve bütün ötekiler de bunlardan olurmuş. O da hareketin sonsuz olduğunu, onun sayesinde değişimin meydana geldiğini kabul ediyor. - Maddenin büzülen ve sıklaşan şeyinin soğuk olduğunu söylüyor, seyrek ve gevşek olan şeyinin ise sıcak. - Hava tanrı imiş. - Her şey havadan meydana geliyor ve her şey yine hava oluyormuş. (Kranz, 2011: 43).

Anaksimenes'in *arkhe* olarak havayı seçmesinin ardındaki söz konusu akla dayalı temellendirme çabası; fiziksel fenomenlerin çok katmanlı çeşitliliğine monist yapılı bir kozmogoni ile doğaüstü olmayan bir izah getirme uğraşdır. Anaksimenes'in doğal bir proses olarak değişimi açıklamak için başvurduğu araçlar seyrelme ve

---

¹⁰ Anaksimenes'in havayı seçmesinde çok çeşitli nedenler rol oynamış olabilir ancak muhtemelen havayla ruh arasında kurduğu analogi bu fikri benimsemesinde daha hususi ve ayrı bir rol oynamış gibi gözükmektedir, nitekim Yunancada ruh anlamına gelen *psyche* aynı zamanda soluk, nefes anlamlarına da gelmektedir. Buna benzer bir durumun Arapçada da olması şaşırtıcıdır, Arapçada ruh manasına gelen *nefs* ile soluk anlamındaki nefes aynı kökten türemiş ve aralarında çok yakın bir anlam ilişkisi bulunmaktadır.

yoğunlaşma olmuştur. Anaksimenes havanın seyrelince ateşe; yoğunlaşınca rüzgâr, bulut, toprak ve taşa dönüşen bir töz olduğunu düşünmüştür (Guthrie, 2011: 140).

Thales ve Anaksimandros'ta görülen madde/arkhe ile tanrı/tanrısals arasında kurulan ilişkiye Anaksimenes'te de rastlanmaktadır:

– *Miknatis taşının, demiri çektiğinden dolayı, canlı olduğunu söylüyordu. Sonsuzluk tanrısals bir şey de olsa gerek, çünkü Anaksimandros ile çoğu doğa bilimcisinin dediği gibi ölümsüz, ortada kalkmayan bir şey.* (Aristotle, 1934: 109)

- *Hava tanrı imiş. - Her şey havadan meydana geliyor ve her şey yine dağılıp hava oluyormuş.* (Kranz, 2011: 43)

Thales, Anaksimandros ve Anaksimenes'in arkhe (evrenin temel maddesi) ile tanrısals arasında kurduğu ilişki, tek tanrıci düşüncenin yaratıcı ve düzenleyici Tanrı anlayışıyla bazı yönlerden örtüşür. Bu düşünürler, evrenin temel maddesini hem fiziksel bir ilke hem de tanrısals bir güç olarak tanımlamışlardır. Örneğın, Thales'in "her şeyın tanrılarla dolu olduğu" inancı, varlığın ilahi bir yön taşıdığını ima eder ve bu, tek tanrıci düşüncenin Tanrı'nın her yerde hazır ve nazır olduğu anlayışını andırır. Benzer şekilde, Anaksimandros'un "apeiron"u ölümsüz ve değışmez olarak tanımlaması, tek tanrıci Tanrı'nın ebedi ve mutlak oluşuyla benzeşir. Anaksimenes'in her şeyın havadan meydana gelip tekrar havaya dönüştüğünü ifade etmesi ise evrenin döngüsel düzeninin ilahi bir kaynaktan kaynaklandığını düşündürür. Bu yaklaşımlar, evrenin bütünlüğünü ve düzenini bir ilke veya tanrısals güç ile ilişkilendirerek, monoteizmin evreni aşkın ve içkin bir Tanrı anlayışıyla belirli paralellikler taşır. Arkhe'nin hem maddi hem de manevi bir boyuta sahip olması, yaratılışın ilahi bir kaynağa dayandığını ve her şeyın Tanrı'nın iradesine bağılı olduğunu savunan tek tanrıci yaklaşımla bağdaştırılabilir.

Anaksimenes'in doğa felsefesi, evreni düzenleyen tek ve temel bir prensip arayışını yansıtır. Havanın her yerde bulunması ve gözlemlenebilir bir madde olması, onun felsefi sisteminin pratik ve somut temeller üzerine kurulduğunu gösterir. Bu, doğa olaylarını doğaüstü açıklamalardan ziyade, fiziksel ve gözlemlenebilir nedenlerle açıklama eğilimini yansıtır. Havanın yoğunlaşma ve seyrelme süreçleriyle diğers

maddelere dönüşmesi, evrendeki çeşitliliğin ve değişimin arkasındaki temel birliği ortaya koyar (Laks, Volume II, 2016: 339).

Anaksimenes'in evrenin temel maddesi olarak hava kavramını kullanması, evrendeki düzen ve uyumun tek bir ilke tarafından yönetildiği fikrine işaret etmektedir. Bu, evrenin ardındaki birliğin ve düzenin tek bir kaynaktan türediği düşüncesini destekler. Tek tanrıcılık açısından bakıldığında, Anaksimenes'in görüşleri, evrenin düzenini ve işleyişini tek bir ilkeye dayandırma çabası olarak değerlendirilebilir. Bu, tek bir yaratıcı veya düzenleyici ilke fikrine paralel bir düşüncedir.

Anaksimenes'in doğayı ve evreni açıklama çabası, rasyonel düşüncenin ve bilimsel yöntemin gelişiminde önemli bir adım olarak kabul edilir. Onun hava kavramı ve doğadaki dönüşüm süreçleri üzerine yaptığı vurgular, evrenin anlaşılmasında yeni bir perspektif sunar (Barnes, 1982: 147). Tek tanrıcılığın temel ilkelerinden biri olan evrensel düzen ve birlik fikri, Anaksimenes'in felsefi sisteminde dolaylı bir şekilde yansır. Bu bağlamda, Anaksimenes'in çalışmaları, doğanın ve evrenin tek bir ilke tarafından düzenlendiği düşüncesine katkıda bulunmuş ve tek tanrıcılık düşüncesinin felsefi temellerine destek sağlamıştır.

4. Anaxagoras (MÖ 500 - 428)

Anaxagoras, Antik Yunan döneminde önemli filozoflardan biri olup kozmoloji ve metafizik alanlarındaki çalışmalarıyla tanınır. İyonya bölgesindeki Klazomenai'de (günümüz Türkiye'sinde, İzmir yakınları) doğan Anaxagoras, erken dönem Yunan düşüncesinin şekillendiği bu coğrafyanın entelektüel ortamında yetişmiştir. Daha sonra Atina'ya taşınarak, dönemin önde gelen devlet adamı Perikles'in çevresinde etkili bir figür haline gelmiştir (Burnet, 1920: 28). Ancak dini dogmalara yönelik eleştirileri nedeniyle suçlanmış ve sonunda Atina'dan sürgün edilerek yaşamının son yıllarını Lampsakos'ta (bugünkü Çanakkale yakınları) geçirmiştir (Guthrie, 2011: 134).

Anaksagoras'ın felsefi görüşleri, özellikle *nous*¹¹ kavramı etrafında şekillenir. Ona göre, evrenin düzeni ve yapısı, sonsuz, sınırsız ve kendiliğinden hareket eden bir zihin tarafından yönetilir. Nous, evrendeki kaotik karışıklığı düzenleyen ve kozmik düzeni sağlayan akıl veya zihin ilkesidir (Kırk, 1971: 363). Bu kavram, evrenin arkasındaki birliğin ve düzenin, rasyonel bir akıl veya zihin tarafından sağlandığını öne sürer, bu da tek tanrıcılığın temel ilkelerinden biri olan evrensel bir yaratıcı veya düzenleyici ilkeye işaret eder.

Anaksagoras, ayrıca Güneş'in ateşten bir kütle, Ay'ın ise yeryüzüne benzeyen bir yapı olduğunu söylemiş, güneş tutulmasını bilimsel olarak açıklamış ve bu tür doğa olaylarının tanrılara bağlanmasına karşı çıkmıştır (Lloyd, 1970: 64).

Anaksagoras'ın *homoimeries*¹² teorisi, evrenin temel yapısının sonsuz sayıda küçük ve bölünemez parçalardan oluştuğunu savunur. Her şey, bu benzer parçaların belirli kombinasyonları ve düzenlenmeleriyle oluşur. Bu teori, evrendeki maddi çeşitliliğin tek bir temel ilke tarafından bir araya getirildiği fikrini destekler. Ayrıca, Anaksagoras, gök cisimlerinin ve doğa olaylarının rasyonel ve gözlemsel nedenlerle açıklanabileceğini savunmuştur. Güneş'in kızgın bir metal kütlesi ve Ay'ın Dünya'nın yansıttığı ışığı yansıtan bir cisim olduğunu ileri sürmüştür. Bu tür açıklamalar, doğüstü güçlerden ziyade evrensel ilkelerle evrenin düzenini anlamaya yönelik bir yaklaşıma dayanır (Laks, Volume VI, 2016; 45).

Anaksagoras'ın düşünceleri, tanrılar hakkında geleneksel görüşlere meydan okumuştur ve Anaksagoras bu yüzden dinsizlikle suçlanarak Atina'dan sürgün edilmiştir. Ancak, onun *nous* kavramı ve doğayı rasyonel ilkelerle açıklama çabası, evrenin ardındaki düzenleyici ve birleştirici bir güç fikrini öne çıkarır (Graham, 2010; 87). Bu, tek tanrıcılığın evrensel düzen ve birlik ilkesine paralel bir düşünce olarak görülebilir. Anaksagoras'ın çalışmaları, hem felsefe hem de bilim tarihinde önemli bir yer tutar ve onun evrenin kökeni ve yapısı hakkındaki görüşleri, tek bir yaratıcı veya düzenleyici ilke fikrine katkıda bulunarak, tek tanrıcılığın gelişiminde dolaylı bir etkiye sahip olmuştur. Bu bağlamda, Anaksagoras'ın mirası, doğanın anlaşılmasında

---

¹¹ Nous: Zihin.

¹² Benzer parçalar.

rasyonel ve gözlemsel yaklaşımların önemini vurgulayan ve tek tanrıcılık düşüncesinin felsefi temellerine katkıda bulunan kritik bir rol oynamıştır.

5. Herakleitos (MÖ 535-475)

Herakleitos, Antik Yunan felsefesinin en özgün ve etkileyici düşünürlerinden biridir. MÖ 6. yüzyılın sonlarında Efes'te doğmuş ve aristokrat bir aileden geldiği bilinmektedir. Ancak, dönemin siyasi ortamından ve halkın yönetime katılım biçiminden memnun olmadığı için münzevi bir yaşam sürmeyi tercih etmiştir. Kendisine atfedilen en önemli eser "*Doğa Üzerine*" (Peri Physeos) adlı çalışmasıdır, ancak bu eser günümüze tam metin halinde ulaşmamış, yalnızca fragmanlar şeklinde korunmuştur (Kıran, 2015; 14).

Herakleitos, felsefesinde değişim ve karşıtların birliği kavramlarına büyük önem vermiştir. "*Aynı ırmakta iki kez yıkanamazsınız*" (Herakleitos, 2020; 12) sözüyle, evrende her şeyin sürekli bir akış içinde olduğunu vurgulamıştır. Bu düşüncesi, tek tanrıcı dünya görüşüne giden yolda önemli bir adım olarak değerlendirilebilir. Ona göre evreni yöneten temel ilke, "logos" olarak adlandırdığı evrensel yasadır.

Herakleitos'un "*logos*" anlayışı, sadece bir kelime ya da mantık anlamına gelmez; evrenin içinde işleyen ilahi bir yasa ve düzen fikrini ifade eder. Herakleitos, logos'un her şeyin temelinde bulunduğunu ve tüm varoluşu yönlendiren rasyonel bir ilke olduğunu ileri sürer. "*Bu logos, her zaman var olmasına rağmen, insanlar onu anlama yetisinden yoksundur.*" (Herakleitos, 2020; 20). Burada Herakleitos, insanların doğada var olan bu ilahi düzeni ve tek bir kozmik ilkeyi anlamakta zorlandığını ifade etmektedir.

Herakleitos'a göre evren zıtlıkların uyumundan meydana gelmiştir. İyi ve kötü, sıcak ve soğuk, gündüz ve gece gibi karşıt unsurlar bir arada bulunur ve birbirlerini tamamlar. Ona göre bu karşıtlıklar, evrenin uyumunu ve düzenini sağlayan temel unsurlardır. Şu sözleri bu anlayışını yansıtır. "*Savaş her şeyin babasıdır ve her şeyi ortaya çıkaran odur.*" (Herakleitos, 2020; 53). Burada Herakleitos, çatışmanın ve değişimin evrenin doğasında yer aldığını ve her şeyin ancak zıtlıklar sayesinde var

olabileceğini anlatmaktadır. Bu düşünce, tek bir evrensel düzenin ve onu yöneten aşkın bir yasallığın varlığına işaret etmektedir.

Herakleitos, evrenin temel maddesi olarak ateşi görmüştür. Ateş, hem değişken hem de sürekli olan bir ögedir ve evrenin sürekli dönüşüm içinde olduğunu gösterir. Ona göre bu dönüşüm süreci, tesadüfi değil, logos tarafından belirlenen bir yasaya göre gerçekleşmektedir.

"Bu dünya, ne tanrılardan ne de insanlardan biri tarafından yaratılmıştır; o, her zaman var olmuştur ve hep yanmaya devam edecek bir ateştir." (Herakleitos, 2020; 30). Bu ifadeyle Herakleitos, evrenin yaratılmış olmadığını, ezeli ve ebedi olduğunu, ancak belirli bir düzen ve akış içerisinde olduğunu ifade etmektedir. Bu düşünce, Antik Yunan felsefesindeki çok tanrılı inanıştan sıyrılıp, evreni yöneten tek bir ilke ya da ilahi düzen fikrine yaklaşan önemli bir görüştür.

Herakleitos'un felsefesi, değişim, karşıtlıkların uyumu ve logos kavramları etrafında şekillenmiştir. Evrenin belirli bir düzen ve yasallık içinde olduğunu savunarak, tek bir ilahi ilkeye işaret eden düşünceler geliştirmiştir. Bu bağlamda Herakleitos, Antik Yunan felsefesinde tek tanrılı düşüncenin felsefi temellerini oluşturan önemli bir figür olarak değerlendirilebilir. Onun logos ve ilahi düzen anlayışı, sonraki dönem filozofları olan Platon, Aristoteles ve özellikle de Plotinus'un düşüncelerini derinden etkilemiştir.

6. Parmenides (MÖ 515-450)

Antik Yunan döneminde Elea kentinde doğmuş ve Elea Okulu'nun kurucusu olarak bilinen önemli bir filozoftur. Parmenides, felsefi düşünceleri, özellikle varlık, değişim ve gerçeklik üzerine geliştirdiği teorilerle tanınır ve onun görüşleri, Batı felsefesi üzerinde derin bir etki bırakmıştır (Kirk, 1971; 265). Parmenides'in felsefesi, tek tanrıcı düşünce ile bağdaştırıldığında, evrenin ardındaki birliğin ve değişmezliğin tek bir ilke veya varlık tarafından yönetildiği fikrine işaret eder.

Parmenides, varlık ve değişim konusundaki radikal görüşleriyle tanınır. Ona göre "varlık" değişmez, bölünmez, sonsuz ve tek bir bütündür. Bu görüş, onun "Varlık

Vardır” ve “Yokluk Yoktur” şeklinde ifade edilen temel felsefi önermelerine dayanır. Parmenides'e göre, değişim ve hareket bir yanılsamadan ibarettir; gerçeklikte hiçbir şey değişmez ve her şey olduğu gibi kalır (Laertius, 1925; 429). Bu düşünce, duyuların güvenilir olmadığını ve yalnızca akıl yoluyla hakikate ulaşılabileceğini savunan rasyonalist bir yaklaşıma işaret eder. Bu yaklaşım, tek tanrıcı düşüncenin evrensel düzen ve birlik fikriyle paralellik gösterir.

Parmenides'e göre varlık birdir ve bölünmezdir. Varlık, herhangi bir değişim veya çokluk içermez; çünkü değişim veya çokluk, var olmayanın da var olmasını gerektirir ki bu mantıksal olarak imkânsızdır. Bu yaklaşım, tek ve mutlak bir varlık fikrini savunan tek tanrıcı düşünceyle benzerlik gösterir. *"O, şimdi de her zaman da aynı şey olarak var olacaktır: çünkü onun için doğuş ve yok oluş söz konusu değildir; çünkü o tümüyle bir bütündür, değişmez ve sınırsızdır."* (Parmenides, 2019; 8). Bu ifadeler, mutlak, ezeli-ebedi ve değişmez bir varlığı tarif eder ki bu da tanrının özellikleriyle benzerlik taşımaktadır.

Parmenides, fragmanlarında evrenin hakikatin yoluyla kavranabileceğini ve hakikatin değişmez olduğunu savunur. Ona göre duyu algıları bizi aldatır, ama akılla kavranan hakikat mutlak ve tektir. Bu mutlak varlık, akılla kavranan bir düzen içerdiğinden, Tanrı'nın mutlak akıl ve düzeniyle benzerlik kurmak mümkündür. *"O bütünüyle aynıdır ve kendinde durur; çünkü güçlü bir zorunluluk onu kendi sınırları içinde tutar."* (Parmenides, 2019; 34). Burada Parmenides'in zorunluluk (Ananke) kavramını kullanması, evrenin belirli bir düzen ve yasa içinde olduğunu gösterir. Tek tanrıcı inançlarda da Tanrı'nın evreni düzenleyen mutlak yasa koyucu olduğu düşüncesi vardır.

Parmenides, varlığın değişmeyeceğini ve hareket etmeyeceğini öne sürer. Çünkü hareket etmek ya da değişmek için varlığın başka bir şeye dönüşmesi gerekir ki bu da yokluktan varlığa geçişi gerektirir. Ancak ona göre yokluk düşünülemez. *"Nasıl, nereden büyüüp çoğalacaktı? Hiçlikten mi? Sana bunun ne denli olanaksız olduğunu söyledim."* (Parmenides, 2019; 26). Bu ifade, yaratılmamış ve yok olmayacak bir varlığın var olduğunu ima eder. Tek tanrılı dinlerde Tanrı'nın yaratılmamış ve ebedi olduğu düşüncesiyle bu anlayış benzerlik göstermektedir.

Parmenides, evrenin ve doğanın gerçek doğasını anlamak için duyuşsal algılar yerine akıl yürütmeye dayanmak gerektiğini öne sürer. O, duyuşsal deneyimlerin yanıltıcı olduğunu ve sadece görünüşleri yansıttığını savunur. Gerçek bilgiye ulaşmak için, düşünce ve mantığın yol gösterici olması gerektiğini belirtir. Bu yaklaşım, evrenin ardındaki düzenin ve birliğin, rasyonel bir ilke tarafından sağlandığını savunan tek tanrıca bir düşünceye benzer.

Parmenides'in görüşleri, kendisinden sonra gelen filozoflar üzerinde büyük bir etki yaratmıştır. Özellikle Platon ve Aristoteles, Parmenides'in varlık ve değişim konusundaki düşüncelerini ele almış ve kendi felsefi sistemlerinde bu konuları derinlemesine tartışmışlardır (Popper, 1998; 231). Parmenides'in "Varlık" kavramı, evrenin ardındaki birliğin ve değişmezliğin tek bir ilke tarafından yönetildiği fikrine güçlü bir destek sağlar. Bu, tek tanrıcalığın temel ilkelerinden biri olan evrensel düzen ve birlik fikrine katkıda bulunur.

Parmenides'in varlık ve birliğe yaptığı vurgu, evrenin tek bir bütün ve değişmez bir varlık olduğu düşüncesini destekler. Bu, evrenin ardındaki düzenleyici ve birleştirici bir gücün varlığına işaret eder. Parmenides'in düşünceleri, duyuşsal algıların ötesindeki gerçekliği anlamaya yönelik bir çaba olarak, evrenin tek bir yaratıcı veya düzenleyici ilke tarafından yönetildiği düşüncesiyle örtüşür (Kahn, 1994; 84).

Parmenides, Antik Yunan felsefesinin önemli bir figürü olup, varlık, değişim ve gerçeklik konusundaki radikal görüşleriyle tanınır. Onun düşünceleri, Batı felsefesinin gelişiminde büyük bir etkiye sahip olmuş ve metafizik tartışmaların seyrini değiştirmiştir. Parmenides'in varlık ve birliğe yaptığı vurgu, tek tanrıcalığın evrensel birlik ve düzen ilkelerine dolaylı bir katkı sağlar. Bu bağlamda, Parmenides'in felsefesi, doğanın ve evrenin tek bir ilke tarafından düzenlendiği düşüncesine destek sağlayarak, tek tanrıca düşünce ve felsefi temellerine önemli bir katkıda bulunmuştur.

7. Ksenophanes (MÖ 570 - 475)

Ksenophanes, Antik Yunan dönemi Kolophon¹³ kentinde doğmuş ve hayatının büyük bir bölümünü seyahat ederek geçirmiş bir filozoftur. Ksenophanes, özellikle çok tanrıcılığa karşı eleştirileri ve alternatif bir tanrı anlayışıyla tanınır (Kirk, 1971: 163). O, geleneksel Yunan tanrı anlayışını eleştirir ve tanrıların insan biçiminde tasvir edilmesini yanlış bulur. Ona göre, tanrılar insanların ahlaki ve fiziksel kusurlarını taşımamalıdır (Ksenophanes, 2022: 28). Bu bağlamda Ksenophanes, daha soyut ve mükemmel bir tanrıyı savunur ve tanrıların her şeyi bilen, her yerde bulunan ve her şeyi yöneten tek bir varlık olarak düşünülmesi gerektiğini öne sürer. Bu görüş, çok tanrılı inanç sistemlerine karşı bir alternatif sunar ve tek tanrıcı düşünceyle güçlü bir şekilde bağdaştırılabilir.

Elealılar Okulu'nun kurucusu Ksenophanes, bir filozoftan ziyade bir din öğreticisi olarak öne çıkar (Gökberk, 1998: 25). O, ulusal mitolojiyi, kehanetleri ve Homeros ile Hesiodos'un insan biçimli tanrı anlayışlarını sert bir şekilde eleştirmiştir. Didaktik şiirlerinden günümüze ulaşan fragmanlarında bu konulara dair şu ifadelere yer verir:

Bir Tanrı vardır; bu, tanrılar ve insanların en ulusudur; ne biçimi, ne de düşünmesi bakımından ölümlülere benzer; bu tek Tanrı, bütünüyle görmedir, bütünüyle düşünmedir, bütünüyle işitmedir. Hareketsizdir; her zaman aynı kalır. Her şeyi düşüncesiyle zahmetsizce yönetir. Homeros ile Hesiodos, ölümlüler arasında suç sayılan bütün şeyleri tanrılara da yüklemişlerdir. Tanrılar hırsızlık ederler, yalan söylerler, eşlerini aldatırlar. Sonra ölümlüler sanıyorlar ki, tanrılar da kendileri gibi doğmuşlardır, kendileri gibi giyinirler ve kendilerinin biçimindedirler. Nitekim Habeşliler tanrılarını kendileri gibi yassı burunlu; Trakyalılar sarışın ve mavi gözlü diye düşünürler. Böyle olunca, atların ve aslanların elleri olup da resim yapabilselerdi, atlar tanrılarını at gibi; aslanlar da aslan gibi çizerlerdi. Oysa

¹³ İzmir, Değirmendere Civarı.

tanrıları ne aslan biçimindedirler, ne de zenciler gibidirler. Ne de Yunan heykellerinde olduğu gibi insan kılığındadırlar. Bu uydurma varlıklar yerine, bizi bağrında taşıyan ve kendisinde ne doğuş, ne bozulma, ne değişme, ne oluş bulunan bir sonsuz varlığa tapalım. (Ksenophanes, 2022; 31).

Ksenophanes'in yukarıdaki ifadelerinden anlaşılmaktadır ki, o sadece tek tanrı inancını savunmakla kalmamış, Homeros ve Hesiodos ile birlikte onlar gibi düşünen halkın da çok tanrıcı düşünce ve inançlarını alaya almış ve küçümseyici ifadeler kullanmıştır. *“Homeros ve Hesiodos yakıştırdı tanrılara her şeyi. İnsanlar arasında utanca neden olan ve yasaklanan: Çalmak, zina etmek ve birbirini kandırmak.”* (Ksenophanes, 2022; 30). Onun bu alaycı ifadeler kullanmasında elbette alaycı bir şair olmasının rolü büyüktür.

Ksenophanes'in tanrı anlayışı, tek tanrıcı olarak yorumlanabilir. O, evreni kontrol eden tek bir tanrı fikrini savunur; bu tanrı, insan biçiminde değildir ve tamamen mükemmeldir. *“Tanrı birdir, tanrıların ve insanların arasında en büyük olandır ne beden yapısı ne de düşüncesiyle benzer ölümlülere (D17). Bütün olarak görür, bütün olarak aklını kullanır ve bütün olarak duyar [...] bütünüyle görür ve bütünüyle duyar ama nefes alıp vermez, o her şeyiyle akıl ve düşüncedir, ebedîdir (D18).”* (Ksenophanes, 2022; 33). Her şeyi gören, her şeyi bilen ve her şeyi düşünen bir tanrı tasviri, tek tanrıcı düşüncenin temel ilkeleriyle örtüşmektedir. Ksenophanes, tanrının evrendeki düzenin ve birliğin kaynağı olduğunu savunarak, tek bir yaratıcı veya düzenleyici ilke fikrini desteklemektedir. Bu yaklaşım, tanrıların insani duygulardan ve kusurlardan bağımsız olması gerektiğini vurgulamaktadır.

“Ksenophanoes, Parmenides, Melissos: Evren yaratılmamıştır, ebedî ve yıkılmazdır.” (Ksenophanes, 2022; 38). Bu ebedî olma haliyle ilgili olarak Tanrı'nın akıl ve düşünceyle eşitlenmesi, var olan her şeyden oluşan ve her şeyin tabi olduğu bütüncül tek bir düzenin kendisi olarak yorumlanmasının önünü açmaktadır. Yalnızca her şeyi kaplayan böyle bir şey, her şeyi duyabilecek durumda olabilir. Bununla birlikte hiç çaba harcamadan “zihnindeki akılla” her şeyi titrettiğinin ve her zaman aynı yerde kalıp hareket etmediğinin, bir oraya bir buraya gitmediğini söylemesi, her şeyi kapsayan aklın kendisi olması durumuyla uyumludur. Başka bir deyişle gerçek

Tanrı, insanlardan ve mitolojide anlatılan tanrılardan farklı olarak eylemleri için fiziksel harekete ihtiyaç duymaz. “*Ancak hiç çaba harcamadan zihnindeki akılla titretir her şeyi.*” (Ksenophanes, 2022; 34).

Ksenophanes'in bilgi ve algı konusundaki görüşleri de tek tanrıcılık düşüncesiyle uyumludur. Ona göre, insanlar tanrılar ve doğa hakkında kesin bilgiye sahip olamaz; bilgilerimiz yalnızca kişisel gözlemler ve deneyimlere dayanır ve bu nedenle sınırlıdır (Laks, Volume III, 2016; 25). Bu şüphecî yaklaşım, dogmatik inançlara karşı bir uyarı niteliğindedir ve felsefi sorgulamanın önemini vurgular. Ksenophanes'in bu eleştirel düşüncesi, evrenin ve tanrının doğasının rasyonel bir temelde anlaşılması gerektiğini savunan tek tanrıcılık anlayışıyla bağdaştırılabilir.

8. Pisagor (MÖ 570 - 495)

Antik Yunan dönemi Samos (Sisam) adasında doğmuş ve matematik, geometri, müzik teorisi ve felsefe alanlarında önemli katkılarda bulunmuş bir filozoftur. Özellikle matematiksel düzen ve evrensel uyum konusundaki öğretileri, tek tanrıcılık düşüncesiyle bağdaştırılabilir. Pisagor, evrenin temel dilinin matematik olduğunu savunur ve en ünlü katkılarından biri olan Pisagor Teoremi ile bilinir. Bu teorem, bir dik üçgenin kenarları arasındaki ilişkiyi açıklar (Kahn, 2001; 165). Bu matematiksel keşif, sayıların ve oranların evrensel düzeni ve uyumu yansıttığını gösterir ve bu da evrenin ardındaki birliğin işareti olarak yorumlanabilir.

Pisagor'un müzik teorisi üzerine çalışmaları, müzikal notaların belirli matematiksel oranlarla ifade edilebileceğini ortaya koyar. Bu keşif, evrendeki düzenin ve uyumun matematiksel temellere dayandığını gösterir. Pisagor, müziğin ruhu ve bedeni dengelediğini ve evrendeki armoninin bir yansıması olduğunu savunur. Bu düşünce, evrensel bir düzenin varlığına ve bu düzenin ardındaki ilahi bir güç veya ilke fikrine işaret eder. Pisagor'un müzik ve matematik arasındaki bağlantıyı keşfetmesi, evrenin düzenli ve uyumlu yapısını anlamak için matematiğin önemini vurgular (Guthrie, 1962; 197).

Pisagor'un felsefi sistemi, evrenin düzenli ve uyumlu bir yapıya sahip olduğunu ve bu düzenin matematiksel yasalarla anlaşılabilirliğini savunur. “*Pisagorcular,*

"kozmos" kavramını geliştirerek evrenin düzenli ve uyumlu yapısını ifade ettiler" (Horky, 2019; 124). Pisagor'un bu öğretileri, evrenin ardındaki düzenin ve birliğin tek bir ilke veya tanrısal güç tarafından sağlandığı fikrini destekler. Bu yaklaşım, evrenin tek bir yaratıcı veya düzenleyici ilke tarafından yönetildiğini savunan tek tanrıcılık düşüncesiyle örtüşür.

Pisagor'un ruhun ölümsüzlüğüne ve reenkarnasyona (metempsikoz) olan inancı, onun etik öğretilerini şekillendirir. Ona göre, ruh saf kalabilmek için belirli etik kurallara ve yaşam tarzına uymalıdır. Pisagorcular, vejetaryenlik, belirli ritüeller ve ahlaki disiplinler gibi uygulamalara büyük önem verirlerdi. Bu etik yaşam tarzı, ruhun evrensel düzenle uyum içinde olmasını sağlamaya yönelik bir çabayı yansıtır. Pisagor'un bu öğretileri, ruhun tek bir ilahi düzenle uyumlu olması gerektiğini savunan tek tanrıcılık anlayışıyla bağdaştırılabilir.

Pisagor'un evrenin bir bütün olarak uyum içinde olduğunu ve bu uyumun matematiksel yasalarla ifade edilebileceğini savunması, evrensel bir düzenin varlığına işaret eder. Bu düzenin arkasındaki ilkenin, tek bir tanrısal güç veya ilke olduğu düşüncesi, Pisagor'un felsefi ve mistik görüşleriyle uyumlu olabilir. Pisagor, evrenin ardındaki düzenin ve birliğin, akıl yoluyla anlaşılabilirliğini savunur ve bu da evrenin tek bir yaratıcı veya düzenleyici ilke tarafından yönetildiği düşüncesiyle benzerlik göstermektedir.

9. Zenon (MÖ 490-430)

Zenon, Elea'lı Zenon olarak da bilinir. Elea Okulu'nun önemli bir temsilcisi ve Parmenides'in öğrencisidir. Zenon, özellikle paradokslarıyla tanınır ve bu paradokslar, hareket, sonsuzluk ve çokluk kavramları üzerine derin felsefi tartışmalara yol açmıştır (Kirk, 1971: 247). Zenon'un çalışmaları, mantık ve matematik alanlarında önemli etkiler yaratmış ve birçok filozofu düşündürmeye devam etmiştir.

Zenon, İtalya'nın güneyinde yer alan Elea (Velia) kentinde doğmuştur. Parmenides'in öğrencisi ve yakın bir arkadaşı olarak yetişmiştir. Zenon, hocası Parmenides'in öğretilerini savunmuş ve onun görüşlerini desteklemek için çeşitli

paradokslar geliştirmiştir. Bu paradokslar, duyuların ve algıların güvenilirliğini sorgulayan derin düşünsel problemlerdir (Laks, 2016 Volume V: 158).

Zenon'un "*Çokluk Paradoksu*" sonsuzluk ve bölünebilirlik kavramlarını sorgulayan temel bir felsefi sorudur. Bu paradoksta Zenon, bir nesnenin sonsuz sayıda bölünmeye uğrayabileceğini savunarak, parçalarının ya sonsuz bir büyüklüğe sahip olması ya da bu parçaların toplamının sıfır büyüklüğe ulaşması gerektiğini öne sürer. Böylece, çokluk kavramı ile evrenin bölünebilirliği ve sonsuzluk üzerine derin bir düşünsel meydan okuma sunar. Bu felsefi tartışmalar Zenon'un ğretmeni Parmenides'in "birlik" fikrini ve evrenin değişmezliğine dair görüşlerini destekler (Kirk, 1971: 259).

Zenon'un birliğe dair vurgusu, çokluk ve değişkenlik kavramlarına karşı duyduğu kuşkuyla ilişkilidir ve bazı düşünürler tarafından tek tanrıclıkla dolaylı bağlantılar kurulmuştur. Zenon'un evrenin birliği konusundaki felsefi çıkarımları, çok tanrıclıktan ziyade, evrende değişmez bir tek varlığın veya ilkenin varlığına yönelik bir bakış açısına benzetilebilir (Palmer, 2009; 198).

Zenon'un paradoksları, evrenin doğası ve insan algısının sınırları üzerine derin düşünsel sorunlar ortaya koyar. Onun mantık ve matematik üzerine olan katkıları, evrensel düzenin ve birliğin anlaşılmasında önemli bir rol oynar. Zenon'un felsefesi, evrenin ardındaki değişmez gerçekliğin ve birliğin keşfedilmesine yönelik bir çaba olarak görülebilir.

Zenon, paradoksları ve mantıksal düşünce deneyleriyle tanınan önemli bir filozoftur. Onun çalışmaları, evrenin doğası ve algılarımızın güvenilirliği üzerine derin felsefi tartışmalar başlatmıştır. Zenon'un evrenin birliği ve btnlğu üzerine olan vurgusu, tek tanrıclık düşüncesinin evrensel düzen ve birlik ilkeleriyle bağdaştırılabilir ve bu nedenle, Zenon'un öğretileri, tek tanrıclık düşüncesine dolaylı bir katkı olarak değerlendirilebilir.

10. Empedokles (MÖ 490 - 430)

Empedokles, özellikle dört element teorisiyle tanınmış bir Antik Yunan filozofudur. Onun doğa felsefesi ve kozmik ilkeleri, hem bilim hem de metafizik alanında derin etkiler yaratmış ve çok tanrılı Yunan dünyasında tek tanrıçılığa yakın bir anlayış geliştirmesine yol açmıştır. Empedokles'in evren anlayışı, dört temel element (toprak, hava, su ve ateş) ile sevgi ve nefret olarak adlandırdığı iki karşıt güç üzerine kuruludur. Bu elementler ve güçler, evrendeki tüm oluşumların ve dönüşümlerin temelini oluşturur (Laks, 2016 Volume V; 318).

Empedokles'in felsefesi, evrenin doğası ve düzeni hakkında derin bir metafiziksel sistem sunar. Dört temel elementin birleşimi ve ayrılması, sevgi (philia) ve nefret (neikos) güçleri tarafından yönlendirilir. Sevgi, elementleri bir araya getirirken, nefret onları ayırıştırır. Bu dinamik, evrenin sürekli değişim ve dönüşüm süreci içinde olduğunu gösterir. Ancak bu değişimlerin ardında yatan düzen, evrensel bir ilkenin varlığına işaret eder (Wright, 1995: 242).

Empedokles'in sevgi ve nefret güçleri, kozmik düzenin ve evrensel birliğin temsilleri olarak görülebilir. Sevgi, evrenin birliğini ve bütünlüğünü sağlayan bir güçtür ve bu güç, evrendeki düzeni ve uyumu temsil eder. Bu bağlamda, sevgi, tek bir ilahi güç veya tanrısal ilkenin simgesi olarak yorumlanabilir. Nefret ise ayrışma ve kaosun kaynağıdır, ancak bu iki güç arasındaki etkileşim, evrenin düzenini ve dengesini sağlar. Bu düzen ve denge, evrenin ardında tek bir ilahi düzenleyici ilkenin varlığına işaret eder (Kingsley, 1995: 18).

Empedokles'in öğretilerinde, evrenin düzeni ve işleyişi hakkında tek tanrıçılığa yakın bir anlayış ortaya çıkar. O, doğanın işleyişini açıklarken, çoktanrılı Yunan mitolojisinin tanrılarından ziyade, evrensel ilkeler ve güçler üzerine odaklanır. Bu, evrenin ardında tek bir yaratıcı veya düzenleyici prensibin varlığına işaret eder. Empedokles, evrendeki uyumu ve düzeni sağlayan sevgi gücü ile tek tanrıçılık düşüncesine yaklaşır. Bu yaklaşım, evrensel bir düzen ve birliğin varlığını savunan tek tanrı bir anlayışla örtüşür.

Empedokles ayrıca ruh göçü (metempsikoz) ve etik yaşam üzerine de önemli görüşler sunar. Ona göre, ruhlar, saf kalabilmek ve ilahi düzene uyum sağlamak için belirli etik kurallara ve ritüellere uymalıdır. Empedokles'in bu öğretileri, ruhun evrensel düzenle uyum içinde olması gerektiğini savunan bir yaşam biçimini teşvik eder. Bu etik ve mistik öğretiler, ruhun tek bir ilahi düzene tabi olduğunu ve bu düzenle uyum içinde yaşaması gerektiğini vurgular (Laks, 2016 Volume V: 361).

Empedokles'in doğa felsefesi ve kozmik ilkeleri, çoktanrılı Yunan dünyasında tek tanrılı bir anlayışa kapı aralar. Onun elementler ve kozmik güçler üzerine olan öğretileri, evrenin ardında yatan tek bir düzenleyici ilkenin varlığını ima eder ve bu da tek tanrıcılığın temel ilkeleriyle örtüşür. Empedokles'in felsefesi, evrensel düzenin ve birliğin anlaşılmasında önemli bir rol oynar ve bu bağlamda, tek tanrıcılık düşüncesine dolaylı bir katkı sağlar.

11. Sokrates (MÖ 470-399)

Sokrates, Antik Yunan felsefesinin en önemli figürlerinden biri olup, özellikle etik, ahlak ve bilgi anlayışıyla Batı düşüncesini derinden etkilemiştir. Kendisine ait yazılı eserler bulunmamakla birlikte, öğrencisi Platon'un diyalogları aracılığıyla düşünceleri günümüze ulaşmıştır. Sokrates'in felsefesi, insanın kendini sorgulaması ve hakikati araması üzerine kuruludur. "*Bildiğim tek şey, hiçbir şey bilmediğimdir*" sözü, onun alçakgönüllü bilgi anlayışını ve sürekli sorgulamaya dayalı felsefi yöntemini özetler (Platon, 2017: 37).

Sokrates, çok tanrılı Yunan inanç sistemini sorgulamış, ahlaki ve evrensel bir ilahi akıl fikrine vurgu yapmıştır. Ona göre tanrılar yalnızca mitolojik figürler değil, aynı zamanda insanın ahlaki rehberleri olmalıdır. Platon'un *Euthyphron* (Dindarlık Üzerine) adlı eserinde Sokrates, Euthyphron ile arasında geçen diyalogda ona, "*Demek ki, şairlerin anlattığı, usta ressamların tapınaklarda boydan boya resmettiği ve büyük Panahinaia¹⁴ şenliklerinde Akropolis'e çıkarılan pelerine nakışla işlendiği*

¹⁴ Büyük Patanhania şenlikleri Atina'nın en büyük bayramıydı. 25-29 Ağustos arasında Olimpiyatlardan sonraki her üçüncü yılda, 4 yılda bir kutlanırdı.

gibi; tanrıların aralarında savaştıklarına, korkunç düşmanlıklar, çekişmeler ve buna benzer anlaşmazlıklar yaşadıklarına inanıyorsun. Bütün bunların doğru olduğunu kabul mu edelim Euthyphron?" (Platon, 2017: 9) şeklinde soru yönelterek antik Yunan inanç sistemindeki antropomorfik tanrı tasviri hakkında Euthyphron'un da düşünmesini istemiştir.

Sokrates, tanrıların varlığını ve onların insan hayatındaki etkisini sorgularken, aslında tek ve evrensel bir ilahi akıl fikrine yaklaşmıştır. Ona göre, insanlar doğuştan bir tür ilahi yönlendirme veya vicdan ile hareket etmektedirler. *"Ey Atinalılar, ben tanrının emrine itaat ettiğim için bu işi yapıyorum."* (Platon, 2017: 38).

Sokrates, ölüm cezasına çarptırıldığı mahkemede bile tanrının yol gösterici olduğunu ifade etmiş ve ölüme gidişini bir tür ilahi irade olarak kabul etmiştir. *"Beni ölümle tehdit ediyorsunuz; ancak ben biliyorum ki, iyi bir insanın başına, yaşarken de öldükten sonra da hiçbir kötülük gelemes. Tanrılar onunla ilgilenir."* (Platon, 2017: 61)

Bu bağlamda, Sokrates'in tanrı anlayışı, ahlaki doğruluk ve evrensel akıl ilkelerine dayalı bir yapıya sahiptir. Tanrı, insanlara doğruluk ve adalet konusunda rehberlik eden yüce bir varlık olarak görülmektedir. Sokrates, çoktanrılı Yunan dinine meydan okuduğu gerekçesiyle yargılanmış ve "gençleri sapkınlığa teşvik etmek" suçlamasıyla ölüm cezasına çarptırılmıştır. Ancak, onun savunmasında Tanrı'ya ve ilahi bir düzene olan inancı açıktır. *"Ben tanrının sesini içimde duyuyorum ve bu ses bana doğru olanı gösteriyor."* (Platon, 2017; 63)

Bu yaklaşım, onun evrenin düzenini belirleyen tek bir yüce akıl veya ilahi varlık fikrine yakın bir bakış açısına sahip olduğunu göstermektedir. Sokrates'in düşünceleri, özellikle Platon ve Aristoteles aracılığıyla Batı felsefesi üzerinde büyük bir etki bırakmıştır. Onun ahlak felsefesi ve ilahi akıl anlayışı, sonraki tek tanrıcı dinlerin etik ve metafizik sistemlerine zemin hazırlamıştır. Bu açıdan bakıldığında, Sokrates'in felsefesi, ahlaki ve rasyonel bir tanrı anlayışına dayalı tek tanrıcı düşüncenin gelişimine katkı sağlamıştır.

12. Platon (MÖ 427-347)

Platon, Antik Yunan filozoflarının en önde gelenlerinden biri olup Batı felsefesinin temel taşlarından biri olarak kabul edilir. Doğum tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte, genellikle MÖ 428/427 yıllarında, Peloponez Savaşı'nın ilk yıllarında dünyaya geldiği düşünülmektedir. Doğum yeri, Atina veya Atina'nın hemen dışında yer alan Kolonos adlı bir yerleşim birimidir. Platon'un ailesi, Atina'nın aristokrat ve soylu ailelerinden birine mensuptur (Laertius, 1925: 113).

Platon'un yaşamının büyük bir kısmı Atina'da geçmiştir ve burada Batı dünyasının ilk yükseköğrenim kurumu olan Akademi'yi kurmuştur. Ancak, filozof hayatı boyunca başka şehirlerde de bulunmuştur. Sicilya'nın Siraküza şehrine yaptığı seyahatler, Siraküza tiranı Dionysios'un daveti üzerine gerçekleşmiştir. Platon burada politik reformlarla ilgilenmiş, ancak Dionysios ile anlaşmazlığa düşerek Siraküza'dan sürgün edilmiştir. Bunun yanı sıra, Mısır ve Güney İtalya'ya da seyahat etmiş ve bu geziler sırasında Pythagorasçılarla tanışarak onların fikirlerinden etkilenmiştir. Bu deneyimler, Platon'un düşünce yapısına ve felsefesine önemli katkılarda bulunmuştur (Guthrie, 1975: 34).

Platon'un evrenin yaratılışı ve tanrı hakkındaki fikirleri, onun metafizik ve kozmolojik düşüncelerinin merkezinde yer alır. Platon'un bu konudaki temel metni, *Timaios* adlı eseridir. Bu eserde Platon, evrenin düzenlenişini ve yaratılışını ayrıntılı bir şekilde açıklar. Ona göre evren, demiourgos adını verdiği düzenleyici bir zanaatkar tanrı tarafından, ezeli ve ebedi "İdealar Dünyası" temel alınarak şekillendirilmiştir. Demiourgos, kaotik maddeyi *khora* şekillendirir ve onu düzenli bir kozmos hâline getirir. Bu süreç, rastgele değil, "İyi" fikrine uygun bir şekilde gerçekleşir (Plato, 2000: 65). Platon'un demiourgos'u evrenin mutlak yaratıcısı değil, mevcut maddeleri şekillendiren bir düzenleyicidir. Bu yönüyle Platon'un tanrı anlayışı, yaratılıştan ziyade düzen ve amaç üzerinde durur.

Timaios'ta yer alan bu 'yaratılış' (oluş) hikayesi, Tanrı'ya özgü olan ve Kutsal dini metinlerde kendisine yer bulan bir yoktan (ex nihilo) yaratılış değildir. Bu daha önce var olan bir maddeye götürülen bir oluş hikayesidir.

Kitab-ı Mukaddes'in Tekvin bölümündeki düzen hikayesi de aynı şekilde kaostan ortaya çıkan bir düzen olarak algılanabilir. Ancak Eski ve Yeni Ahit'in diğer bölümleri ile birlikte değerlendirildiğinde madde, mekan ve zamanın Tanrı'nın yarattığı şeyler olarak görüldüğü anlaşılır. İlk kilise adamlarının Platon ile Kutsal Kitabın yaratma teorileri arasındaki bu farkı bildiklerini görüyoruz. Yine de Timaios'un anlatısı felsefeye ilgi duyan Hıristiyanlar için heyecan vericiydi. Çünkü burada hikaye edilen iş ancak Tanrıya atfedilebilecek bir ustalık ve kudret gerektiriyordu. Şekil vermek, düzenlemek yoktan var etmekten daha az önemli ve daha az tanrısal değildir. Bu sebeple, bir bütün olarak teolojik yapıt olmadığı doğru olsa bile Timaios'un teolojik anlatımdan unsurlar barındırdığı yadsınamaz.

Devlet ile Timaios arasında, özellikle evrenin oluşumu konusunda ortaya çıkan uyumsuzlukların giderilmesi yolunda önemli çalışmalar yapılmıştır. Bu bakımdan bazıları Platon'un hayatının son dönemlerinde yaratma düşüncesine yöneldiğini ileri sürmüşlerdir (Müller, 2005:103).

Platon daha önceki diyaloglarında da tanrı ya da tanrılardan bahsetmektedir. Bunlardan biri de *Phaidon* diyalogudur. (Platon, 1997:66c) *Phaidon* diyalogunda insanların tanrıların malı olduğundan ve tanrılar tarafından korunduğundan söz edilir. İnsanların hayatları kendi malları olmadıkları için hayatlarıyla ilgili, intihar gibi nihai tasarruflarda bulunmaları da doğru değildir. Ölümden sonra daha iyi bir yaşam geleceği için kapıları zorlamanın bir anlamı yoktur (Platon, 1997: 61e, 62bc).

Platon'un eserlerinde tanrısal kavram, genellikle metafizik bir düzenin kaynağı olarak ele alınır. Özellikle *Devlet* (Politeia) adlı eserinde, "İyi İdeası" (Idea tou Agathou) evrenin nihai ilkesi ve varlıkların düzenleyici kaynağı olarak tanımlanır. "İyi", demiourgos'un rehberliğini yaptığı nihai amaçtır ve tüm varlıklar bu iyiye ulaşmaya çalışır. Platon'un *Kanunlar* (Nomoi) adlı eserinde ise tanrı, evreni yöneten rasyonel ve ahlaki bir ilke olarak ele alınır (Guthrie, 1965: 72).

Platon'un fikirleri, özellikle Augustinus ve Aquinas gibi Orta Çağ Hıristiyan filozofları ile Fârâbî ve İbn Sina gibi İslam düşünürleri üzerinde derin bir etkide

bulunmuştur. Bu düşünürler, Platon'un metafizik anlayışını tek tanrıcılık çerçevesinde yeniden yorumlamış ve onun "İyi İdeası" ile Tanrı'nın mutlak varlığı arasında bağlantılar kurmuşlardır. Platon'un evrenin düzenlenişine ilişkin açıklamaları, tek tanrıcılığın "hikmet sahibi bir yaratıcı" anlayışını destekleyen bir felsefi temel olarak değerlendirilmiştir (Nasr, 2007: 154).

Platon'un *Timaios* diyalogunda ortaya koyduğu Demiourgos kavramı, evrenin rastlantısal bir oluşum değil, ilahi bir akıl tarafından düzenlenmiş bir yapı olduğunu öne sürer. Platon'a göre evren, önceden var olan kaotik maddeye şekil veren bir düzenleyici tarafından "İyi" fikrine uygun olarak biçimlendirilmiştir. Demiourgos, yoktan var eden bir yaratıcı değil, var olanı en iyi şekilde düzenleyen bir ilkedir: "*Her şeyin mümkün olduğu kadar iyi olmasını isteyen akıllı bir varlık, hiçbir zaman hiçbir şeyi rastlantıya bırakmaz*" (Platon, 2015; 30a). Bu bağlamda, evrenin düzeni ve yapısı, değişmeyen ideal formlar dünyasına dayanır. Duyusal dünya, bu formların eksik bir yansımasıdır ve Demiourgos, doğayı en mükemmel hale getirmek için matematiksel ve geometrik ilkelere göre şekillendirir: "*Tanrı evreni, sayıların ve oranların uyumuna göre düzenledi*" (Platon, 2015; 31b). Platon ayrıca, evrenin temel unsurlarını dört temel geometrik şekil ile açıklar: ateş (tetrahedron), hava (oktahedron), su (ikosaedron) ve toprak (küp). Böylece, evren sadece bilinçli bir düzenleyici akıl tarafından yaratılmakla kalmaz, aynı zamanda matematiksel bir rasyonaliteye de sahiptir. İnsan ruhunun kökenine ilişkin olarak ise Platon, Demiourgos'un insan ruhunu yaratırken onu ölümsüz ve ilahi bir unsur olarak tasarladığını, ancak ruhun madde ile birleştiğinde mükemmelliğini yitirdiğini savunur (Platon, 2015; 41d). Platon'un bu anlayışı, evrenin sadece fiziksel bir gerçeklik değil, aynı zamanda düzen, amaç ve bilgelik taşıyan bir varlık olduğunu gösterir.

Ksenophanes'in tanrı anlayışı ise antropomorfik tanrı tasvirlerine eleştirel bir bakış sunar. Ona göre, her şeyin üzerinde ve aşkın bir tek tanrı vardır; bu tanrı değişmez ve mutlak bir akıl ile evreni yönetir. Ancak Ksenophanes'in tanrısı Platon'un demiourgos'undan farklı olarak bir düzenleme sürecine ihtiyaç duymaz; onun tanrısı evrenin kaynağıdır ve başlı başına bir kozmik ilkedir. Parmenides ise gerçekliğin değişmez, tek bir varlık olduğunu savunur ve değişim ile çokluğu bir yanılsama olarak

değerlendirir. Parmenides'in "varlık" anlayışı, düzenleyici ya da yaratıcı bir figür yerine zaten var olan ezeli ve ebedi bir düzenin altını çizer. Bu nedenle, Platon'un demiourgos'u aktif ve yaratıcı bir düzenleyici iken, Ksenophanes'in tanrısı evrensel bir aşkınlık, Parmenides'in varlığı ise değişmez ve hareketin ötesinde bir birlik olarak ortaya çıkar.

Platon'un evrenin yaratılışı ve tanrı hakkındaki fikirleri, tek tanrıcı düşüncenin felsefi temellerini güçlendiren bir yapı sunar. Demiourgos, tek tanrıcılığın yaratıcı ve düzenleyici tanrısı ile benzerlikler taşıırken, İyi İdeası, tanrının mutlak iyiliği ve hikmetine işaret eder. Bu nedenle, Platon'un kozmolojisi ve metafiziği, tek tanrıcı geleneklerle uyumlu bir düşünce sistemi olarak değerlendirilebilir.

13. Aristoteles (MÖ 384-322)

Aristoteles, Antik Yunan felsefesinin en önemli figürlerinden biri olup, özellikle metafizik ve varlık felsefesi bağlamında tek tanrılı düşüncenin gelişimine katkı sağlamıştır. Platon'un öğrencisi ve Büyük İskender'in hocası olan Aristoteles, eserlerinde doğa, mantık, etik ve metafizik konularını derinlemesine ele almıştır. En önemli eserlerinden biri olan *Metafizik* adlı çalışmasında, evrenin kökenini ve düzenini açıklayan "İlk Hareket Ettirici" fikrini geliştirmiştir.

Aristoteles'e göre evren ezeli ve ebedidir; ancak hareket halindeki her şey bir neden gerektirir. Bu sebeple, hareketin nihai kaynağı olan ve kendisi hareket etmeyen bir "İlk Hareket Ettirici"nin varlığı zorunludur. Aristoteles, bu İlk Hareket Ettirici'nin saf akıl ve mutlak yetkinlik olduğunu ifade eder. "*İlk hareket ettirici, değişmeyen, maddeden bağımsız ve tamamen düşünceden ibaret olan bir varlıktır.*" (Aristoteles, 2021; XII.7) Bu kavram, tek tanrıcı düşünceye yakın bir görüş olarak değerlendirilebilir. Aristoteles'in Tanrısı, dünyayı doğrudan yöneten bir yaratıcı değil, varoluşun en yüksek ilkesi ve nihai nedeni olarak görülmektedir.

Aristoteles'e göre evrendeki her şey belirli bir amaç doğrultusunda hareket eder (teleoloji). Tüm varlıklar, kendilerini yetkinliğe ulaştıracak bir düzen içinde bulunur. Bu düzenin en yüksek noktası, İlk Hareket Ettirici olan Tanrı'dır. Tanrı, evrenin düzenini ve hareketini belirleyen nihai akıl ve en yüksek gerçekliktir. "*Tanrı,*

en yüksek akıl ve varlıkların en yetkin olanıdır." (Aristoteles, 2021; XII.9) Bu görüş, daha sonra İslam filozofları Fârâbî ve İbn Sina tarafından geliştirilerek, Tanrı'nın varlığının rasyonel temeller üzerine oturtulmasına katkı sağlamıştır.

Aristoteles'in Tanrı anlayışı, sonraki dönemlerde Hristiyanlık, İslam ve Yahudilik felsefelerinde büyük yankı uyandırmış ve tek tanrılı dinlerin metafizik temellerinin oluşmasına katkıda bulunmuştur. Onun İlk Hareket Ettirici kavramı, ilahi bir varlığın zorunluluğunu ortaya koyarak, felsefi tektanrıcılığın en önemli yapı taşlarından biri olmuştur.

14. Plotinus (MS 204-270)

Plotinus, Neoplatonik felsefenin kurucusu olarak kabul edilen, MS 204/5 - 270 yılları arasında yaşamış bir filozoftur. Doğu Mısır'ın Lycopolis kentinde doğan Plotinus, felsefi eğitimini büyük ölçüde İskenderiye'de almış ve hayatının büyük bir kısmını Roma'da geçirmiştir. Öğretisi, öğrencisi Porphyrios tarafından *Enneads* adıyla altı kitaptan oluşan bir derlemede toplanmıştır. Plotinus'un felsefesi, Platon'un öğretilerini temel alarak, evrenin yapısı ve insan ruhunun doğası hakkında derin bir metafizik sistem geliştirmiştir (Plotinus, 1969: 92).

Plotinus'un metafiziği, üç temel ilke etrafında şekillenir: *Bir* (The One), *Akıl* (Nous) ve *Ruh* (Psyche). *Bir*, tüm varlığın ve düşüncenin ötesinde olan nihai gerçekliktir. Plotinus, *Bir*'in tüm varoluşun kaynağı olduğunu ve her şeyin *Bir*'den yayıldığını savunur (Armstrong, 1985; 7). Bu kavram, evrenin arkasında yatan tek bir ilahi güç veya yaratıcı prensip fikrine çok benzer ve tek tanrıcılığın erken bir ifadesi olarak değerlendirilebilir. *Bir*, tamamen aşkın ve betimlenemez bir varlıktır; bu da onu insan düşüncesinin ve kelimelerinin ötesine yerleştirir.

Akıl (Nous), *Bir*'den doğan ve içinde tüm mükemmel formları veya ideaları barındıran ikinci ilkedir. *Akıl*, evrensel düzenin ve aklın kaynağıdır. Plotinus'a göre, *Akıl*, hem düşüncenin hem de varlığın en yüksek düzeyini temsil eder ve evrenin yapısını anlamak için gerekli olan bilgeliği içerir. *Akıl*, evrenin birliğini ve düzenini sağlayan bir ilke olarak, tek tanrılı bir düzenin metafiziksel temellerini atar (Wallis, 1972; 53).

Ruh (Psyche), *Akıl*'dan doğan ve fiziksel dünyayı yaratan ve yöneten üçüncü ilkedir. *Ruh*, evrenin dinamik ve yaratıcı gücüdür ve madde dünyasının düzenlenmesinden sorumludur. Plotinus, ruhun *Akıl* ve *Bir* ile bağlantılı olduğunu, ancak fiziksel dünyada faaliyet gösterdiğini belirtir. Bu yapı, ruhun nihai olarak ilahi bir kaynağa bağlı olduğunu ve evrenin birliğini ve düzenini korumak için çalıştığını ima eder (O'Meara, 1993; 35).

Plotinus'un öğretilerinde *Bir*, çok tanrılı Greko-Romen dünyasında tek tanrılı bir anlayışa işaret eden merkezi bir kavramdır. *Bir*'in mutlak aşkınlığı ve birlik ilkesi, evrenin ardında yatan tek bir ilahi güç fikrini destekler. Plotinus'un *Bir*'i, her şeyin ötesinde ve her şeyin kaynağı olan mutlak bir ilkeyi temsil eder. Bu, birçok tanrının yerine evrenin düzenini ve birliğini sağlayan tek bir ilahi varlık fikrini getirir (Cevizci, 2015, s. 146).

Plotinus'un felsefesi, ayrıca mistik bir unsur içerir. İnsan ruhunun amacı, kendisini saflaştırarak *Bir*'e geri dönmektir. Bu süreç, ruhun *Bir* ile birleşme ve nihai gerçekliği deneyimleme arzusunu ifade eder. Plotinus, bu mistik birleşmenin, kişinin kendini ve evreni anlamasının en yüksek formu olduğunu savunur. Bu anlayış, ruhun tek bir ilahi düzenle birleşmesini ve onunla uyum içinde yaşamasını teşvik eden bir tek tanrılı bakış açısını yansıtır (Gerson, 2005; 330).

Plotinus'un felsefesi, hem Hristiyan hem de İslam düşüncesi üzerinde derin etkiler yaratmıştır. Onun öğretileri, Augustine gibi erken dönem Hristiyan düşünürleri ve Fârâbî ile İbn Sînâ gibi İslam filozofları tarafından benimsenmiş ve kendi dini ve felsefi sistemlerine entegre edilmiştir. Bu düşünürler, Plotinus'un *Bir* ve evrensel düzen kavramlarını, kendi tek tanrılı inanç sistemleri ile uyumlu bir şekilde yeniden yorumlamışlardır (Cevizci, 2015, s. 155).

SONUÇ

Bu çalışma, felsefi düşüncenin gelişim sürecini tek tanrıci düşüncenin ortaya çıkışı ve şekillenışı bağlamında ele alarak, farklı filozofların katkılarını ve düşünceler arasındaki etkileşimleri ortaya koymuştur. Filozofların tanrı, evren ve varlık anlayışları karşılaştırmalı bir şekilde incelenmiş, tek tanrıcılığın düşünsel temellerinin nasıl oluştuğu tartışılmıştır. Elde edilen bulgular, tek tanrıci düşüncenin tarihsel olarak ani bir kırılma değil, felsefi düşüncenin evrimi içinde aşamalı olarak gelişen bir anlayış olduğunu göstermektedir.

İlk filozoflardan itibaren doğa ve kozmolojiye dair yapılan sorgulamaların, zamanla metafizik ve teolojik bir boyut kazandığı görülmüştür. Özellikle Herakleitos'un logos kavramı, tek tanrıci düşüncenin rasyonel bir temele dayandırılmasında önemli bir köprü niteliği taşımaktadır. Onun evrenin bir düzen ve değişim içinde olduğunu öne süren görüşleri, daha sonra tek bir ilahi ilkeye dayanan düşüncelerle paralellik göstermiştir. Bununla birlikte, diğer filozofların evrenin ilk nedeni ve nihai amacı üzerine geliştirdiği görüşler de, tek tanrıcılığın felsefi temellerini anlamada önemli ipuçları sunmaktadır.

Bu bağlamda ele alınan filozofların düşünceleri incelendiğinde, bazı filozofların doğrudan tek tanrıci bir anlayışa ulaşmasa da, bu düşüncenin gelişimine katkı sağlayan temel argümanlar sunduğu görülmüştür. Örneğin, varlığın birliği ve değişmez bir ilkeye dayanması gerektiğini savunan düşünceler, zamanla Tanrı'nın mutlak bir varlık olarak düşünülmesini sağlamıştır. Bunun yanında, farklı filozoflar arasındaki fikirsel etkileşimler göz önüne alındığında, tek tanrıci düşüncenin sadece dini bir inanış olarak değil, aynı zamanda felsefi bir sonuç olarak da şekillendiği anlaşılmaktadır.

Bunlarla birlikte tek tanrıci düşüncenin tarihsel süreç içerisinde nasıl evirildiğini ve farklı felsefi görüşlerle nasıl kesiştiğini ortaya koyarak, bu alandaki literatüre katkı sağlamaktadır. Tek tanrıcılığın, yalnızca dini bir dogma olarak değil, rasyonel ve felsefi bir düşünce sistemi olarak da incelenmesi gerektiğini gösteren bu çalışma, konuya yeni bir bakış açısı kazandırmaktadır. Gelecek araştırmalarda, tek

tanrıca düşüncecin farklı kültürlerdeki felsefi temelleri ve tarihsel süreçte geçirdiği dönüşümler daha detaylı bir şekilde ele alınabilir. Ayrıca, filozofların tek tanrıca düşünceye olan dolaylı veya doğrudan etkilerinin, karşılaştırmalı analizler yoluyla daha kapsamlı bir şekilde araştırılması, konunun daha derinlemesine anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

Sonuç olarak, bu çalışma, tek tanrıca düşüncecin felsefi temellerini ele alarak, filozofların düşünceleri arasındaki bağlantıları ortaya koymuş ve bu bağlamda felsefi düşüncecin tarihsel sürekliliğini ve dönüşümünü anlamaya yönelik önemli bir çerçeve sunmuştur.

KAYNAKÇA

ARISTOTLE (1934). **Physics, Volume II: Books 5-8**. Translated by P. H. Wicksteed, F. M. Cornford. Loeb Classical Library 255. Cambridge, MA: Harvard University Press.

ARISTOTELES (2021). **Metafizik** (Çev. Y. Gurur Sev), 6. Basım, İstanbul: Pinhan Yayıncılık.

ANNAS, Julia (2003). **Plato: A Very Short Introduction**, Oxford University Press.

ARSLAN, Ahmet (2014). **İlkçağ Felsefe Tarihi Sokrates Öncesi Yunan Felsefesi**, C. I, 6. Baskı, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

ARMSTRONG, A. H. (Ed.). (1985). **Plotinus: Enneads** (7 vols.). Harvard University Press.

APOLLODORUS (1921). **The Library, Volume I: Books 1-3.9**. Translated by James G. Frazer. Loeb Classical Library 121. Cambridge, MA: Harvard University Press.

APOLLODORUS (1921). **The Library, Volume II: Book 3.10-end. Epitome**. Translated by James G. Frazer. Loeb Classical Library 122. Cambridge, MA: Harvard University Press.

BARNES, Jonathen (1982). **The Presocratic Philosophers**, New York: Routledge.

BONNARD, Andre (2004). **Antik Yunan Uygarlığı I** (Çev. Kerem Kurtgözü), İstanbul: Evrensel Basım Yayın.

BURKET, Walter (1985). **Greek Religion: Archaic and Classical**. Translated by John Raffan. Oxford: Blackwell. ISBN 0631112413

BURNET, J. (1920). **Early Greek Philosophy**. Londra: A. & C. Black.

CEVİZCİ, Ahmet (2015). **İlkçağ Felsefesi Tarihi**, 5. Baskı, Bursa: Asa Kitabevi.

ELIADE, Mircea (2023). **Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi I**, 1. Basım, İstanbul: Kabalıcı.

EURIPIDES (2003). **Bacchae. Iphigenia at Aulis. Rhesus**. Edited and translated by David Kovacs. Loeb Classical Library 495. Cambridge, MA: Harvard University Press.

GEZGİN, İsmail (2022). **Gılgamış Tabletler Ne Anlatır?** 1. Baskı, İstanbul: Redingot Kitap.

GOMPERZ, Theodor (1920). **The Greek Thinkers: A History of Ancient Philosophy Authorized Edition**, Volume I, London: John Murray.

GÖKBERK, Macit (1998). Felsefe Tarihi, Remzi Kitabevi, İstanbul 1998.

GUTHRIE, W.K.C (1962). **A History of Greek Philosophy: Volume I**, New York: Cambridge University Press.

GUTHRIE, W.K.C. (1965). **A History of Greek Philosophy: Volume 2, The Presocratic Philosophers**, Cambridge University Press.

GUTHRIE, W.K.C. (1975) – **A History of Greek Philosophy: Volume 4, Plato: The Man and His Dialogues**, Cambridge University Press.

GUTHRIE, W.K.C (2011). **Yunan Felsefe Tarihi Sokrates Öncesi İlk Filozoflar ve Pythagorasçılar**, Çev. Ergün Akça, C. I, 1. Baskı, İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.

GRAHAM, D. W. (2010). **Philosophy of the Early Greek Thinkers**. Cambridge University Press.

GERSON, L. P. (2005). *Plotinus*. Routledge.

HERAKLEITOS (2020). **Fragmanlar** (Çev. C. Cengiz Çevik), 11. Basım, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

HEREDOTOS (1975). **Histories: Volume I: Books I and II** (translated by A. D. Godley), Cambridge, MA: Harvard University Press.

HERODOTOS (2014). **Tarih** (Çev. Müntekim Ökmen), 10. Baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

HESIOD (2007). **Theogony. Works and Days. Testimonia**. Edited and translated by Glenn W. Most. Loeb Classical Library 57. Cambridge, MA: Harvard University Press.

HOMER (1924). **Iliad, Volume I: Books 1-12**. Translated by A. T. Murray. Revised by William F. Wyatt. Loeb Classical Library 170. Cambridge, MA: Harvard University Press.

HOMEROS, (2017): **İlyada**, (Çev. Azra Erhat & A. Kadir), 6. Basım, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

HOMEROS, (2005), **Odyseia**, çev. Azra Erhat & A. Kadir, İstanbul: Can Yayınları.

HORKY, Phillip Sidney (ed.) (2019). **Cosmos in the Ancient World**. New York: Cambridge University Press.

JAEGER, Werner (2011). **İlk Yunan Filozoflarının Tanrı Düşüncesi** (çev. Güneş Ayas), İstanbul: İthaki Yayınları.

KAHN, C. H. (1994). **Anaximander and the Origins of Greek Cosmology**. Columbia University Press.

KAHN, C. H. (2001). **Pythagoras and the Pythagoreans: A Brief History**, Hackett Publishing Co, Inc.

KINGSLEY Peter (1995). **Ancient Philosophy, Mystery, and Magic: Empedocles and Pythagorean Tradition**, Oxford University Press.

KIRAN, Ahmet (2015). **Herakleitos'ta Logos ve Evrensel Düzen**, İstanbul Üniversitesi Yayınları.

KIRK, G. S. and J. E. Raven (1971). **The Presocratic Philosophers: A Critical History with a Selection of Texts**, New York: Cambridge University Press.

KRAMER, Samuel Noah (2002). **Sümerler** (çev. Özcan Buse), İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

KRANZ, Walther (2014). Antik Felsefe, Çev. Suad Y. Baydur, 3. Baskı, İstanbul: Cinius-Sosyal Yayınları.

KSENOPHANES (2022). **Fragmanlar: Bir veya Tanrı Üzerine** (Çev. C. Cengiz Çevik), 1. Baskı, İstanbul: Can Yayınları.

LAERTIUS, Diogenes (1925). **Lives of Eminent Philosophers, Volume I: Books 1-5**. Translated by R. D. Hicks. Loeb Classical Library 184. Cambridge, MA: Harvard University Press.

LAKS, Andre, Glenn W. Most. (2016). **Early Greek Philosophy Volume II: Beginnings and Early Ionian Thinkers, Part 1**. Loeb Classical Library 525. Cambridge, MA: Harvard University Press.

LAKS, Andre, Glenn W. Most. (2016). **Early Greek Philosophy Volume III: Early Ionian Thinkers, Part 2**. Loeb Classical Library 526. Cambridge, MA: Harvard University Press.

LAKS, Andre, Glenn W. Most. (2016). **Early Greek Philosophy Volume V: Western Greek Thinkers, Part 2**. Loeb Classical Library 528. Cambridge, MA: Harvard University Press.

LAKS, Andre, Glenn W. Most. (2016). **Early Greek Philosophy Volume VI: Later Ionian and Athenian Thinkers, Part 1**. Loeb Classical Library 529. Cambridge, MA: Harvard University Press,

LLOYD, G. E. R. (1970). **Early Greek Science: Thales to Aristotle**. Londra: Chatto & Windus.

MCKIRAHAN, Richard D. (1994). **Philosophy Before Socrates: An Introduction with Texts and Commentary**, Indianapolis: Hackett Pub.

NASR, Seyyed Hossein (2007). **Islamic Science: An Illustrated Study**, World Wisdom.

NIETZSCHE, Friedrich (2015). Yunanlıların Trajik Çağında Felsefe, Çev. Gürsel Aytaç, 5. Baskı, İstanbul: Say Yayınları.

O'MEARA, D. J. (1993). *Plotinus: An Introduction to the Enneads*. Oxford University Press.

OVID (1916). **Metamorphoses, Volume I: Books 1-8**. Translated by Frank Justus Miller. Revised by G. P. Goold. Loeb Classical Library 42. Cambridge, MA: Harvard University Press.

PALMER John (2009). **Parmenides & Presocratic Philosophy**, New York: Cambridge University Press.

PARMENIDES (2019). **Fragmanlar: Yunanca Ashyla Birlikte** (Çev. Kaan H. Ökten), 2. Basım, İstanbul: Alfa Yayınları.

PLATON (1998). **Devlet** (Çev. H. C. Yalçın). Remzi Kitabevi.

PLATON (2001). **Parmenides** (Çev. Saffet Babür), İstanbul: İmge Yayınları.

PLATON (1997) **Phaidon** (çev. S. K. Yetkin & H. R. Atademir). İstanbul: MEB Yayınları.

PLATON (2017). **Sokrates'in Savunması –Euthyphron-Kriton-Phaidon-** (Çev. Ari Çokona), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

PLATON (2015). **Timaios** (çev. F. Akderin). İstanbul: Say Yayınları.

PLOTINUS (1969). **Ennead, Volume I: Porphyry on the Life of Plotinus. Ennead I.** Translated by A. H. Armstrong. Loeb Classical Library 440. Cambridge, MA: Harvard University Press,

PAUSANIAS (1918). **Description of Greece, Volume I: Books 1-2.** Translated by W. H. S. Jones. Loeb Classical Library 93. Cambridge, MA: Harvard University Press.

PLUTARCH (1914). **Lives, Volume I: Theseus and Romulus. Lycurgus and Numa. Solon and Publicola.** Translated by Bernadotte Perrin. Loeb Classical Library 46. Cambridge, MA: Harvard University Press.

POPPER, Karl R. (1998). **The World of Parmenides: Essays on the Presocratic Enlightenment**, (edited by Arne F. Petersen, with the assistance of Jørgen Mejer), London and New York: Routledge.

SCHMIDT, Claus (2007). **Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alan Göbeklitepe: En Eski Tapınağı Yapanlar** (Çev. Rüstem Aslan), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

SCHIMMEL, Annamarie (1999). **Dinler Tarihine Giriş**, İstanbul: Kırkambar Yayınları.

SHAW, I. (2003). **The Oxford History of Ancient Egypt**, Oxford University Press.

WALLIS, R. T. (1972). **Neoplatonism**. Duckworth.

WARREN, James (2007). **Presocraticism**, Stocksfield: Acumen.

WATERFIELD, Robin (2009). *The First Philosophers: The Presocratics and Sophists*, New York: Oxford University Press.

WRIGHT, M. R. (1995). *Empedocles, the extant fragments*. Cambridge: Hackett Pub. Co..

ZELLER, Eduard (1980). **Outlines of the History of Greek Philosophy**, revised by **Wilhelm Nestle** (translated by L. R. Palmer), New York: Dover Publications.

